Egyetemi Könyvtár
E
9258-K

a réteg

A PÉCSI EGYETEMI FŐISKOLAI
TANÁCS

ALKALMI KIADVÁNYA

87. / 1.

A RÉTEG 87/1.

GONDOLATOK POLITIKAI KULTÚRÁNKRÓL

A RÉTEG
A PÉCSI EGYETEMI FŐISKOLAI TANÁCS
ALKALMI KIADVÁNYA 87/1.

PTE Egyetemi Könyvtár
P000877788

A tartalomból:

1.1. Bevezető - Nagy Endre

Gondolatok politikai kultúránkról

2.1. Mentalitás, érték és politikai intézmény

- Gondolatok politikai kultúránkról - Gombár Csaba

2.2. Szakemberek és laikusok

- Meditáció a beleszólási jog áldemokratikus értelmezéséről - Sperlágh Sándor

2.3. Politikai kultúra és demokratikus reformok

- Bihari Mihály

2.4. Magyar neurózis? - Csepeli György

2.5. Állapotunkról - Lengyel László

2.6. A politikai kultúra és a magyar társadalom

- Gondolatok a vita kapcsán - Kulcsár Kálmán

Összefoglalás

3.1. A politikai kultúra

/A fogalom és a jelenség/ - Kulcsár Kálmán

59258-X

Bevezető

Az itt soronkövetkező írásokat ne úgy olvassa az érdeklődő olvasó, mintha tudományos tanulmányokat venne kézbe, amelyekből a politikai kultúra szaktudományos fogalmát elsajátithatná. Bár ezeknek az írásoknak a szerzői tudományágaiknak tudós művelői, ki politológus, ki közgazdász, ki szociológus közülük, de itt nem szaktudományukat művelik. A politológus nem azt boncolgatja, hogy a kultúra általános fogalmában hogyan helyezendő el a politikai kultúra, a szociológus nem empirikus vizsgálatok induktiv elemzése révén jut oksági magyarázathoz, s a közgazdász sem azt vizsgálja, hogy a politikai kultúra és az adott gazdasági konstelláció között milyen interdependencia - viszonyok mutatkoznak szebályszerűen - noha mindannyian támaszkodnak a témához kapcsolható gyérszámú empirikus kutatásokra és dolgoznak tudományos veretű fogalmakkal és logikailag korrekt következtétesekkel. Nem - ők tudományos esszéket irnak. Márpedig az esszé - mint a fiatal Lukács György esszéről irott esszéjében sziporkázó gondolatvillódzások közepette kibontja - nem tárgyáról szól, hanem alkotójának világnézetéről. Az esszéiró sorspillanata a formaadás a világnézetnek s maga a forma-alak a fogalmiságnak mint szentimentális élménynek a kicsapódása. A festő figurákat és non-figurákat varázsol elő, a regényiró jellemeket és kolliziókat - az esszéiró fogalmakat. De csak a naiv olvasó hiszi, hogy az esszéiró Las Meninas tört darabjairól, vagy Jelizavétáról és Tonio Krögerről beszél, amikor róluk szól. És ugyanigy csak a naiv olvasó higgye, hogy a tudományos esszéiró a politikai kultúráról szólván konszenzusról, kompromisszumról, toleranciáról, politikai ideológiáról, nemzettudatról, közvéleményről stb., stb. beszél, amikor e fogalmakat bevezeti beszédének szövetébe. Ne, dehogy Mindannyian közülük /kivéve Kulcsár Kálmánt, aki tényleg szaktanulmányt ir

A TETŐ

tudományos eredményekre támaszkodva és lehetséges empirikus kutatás hipotézisét épitve/ elmondhatná Csoóri Sándorral: "Szabad folyást engedtem annak, ami izgatott s élményt és gondolatot sarjasztott, a filozófiák úszadékfáját ugyanúgy rábiztam a szöveg sodrására, mint a tényeket". Egyszóval: vigyázat olvasó! Az esztéta nem Velasquez Picassonál darabokra törött infánsnőjéről beszél, hanem - talán! - arról, hogy nemcsak a szive, hanem az egész világ ül "a semmi ágán"! És pontosan ez az, ami az ő és a világ valóságos lényege, amit a hétköznapok szokásszerű tipródása elfed a közönséges tekintet elől. Az esszéiró pillantása közvetlenül látja és láttatja a lényeget.

Mindebből az is következik, hogy ugyanarról tárgyról több, egyformán releváns esszéigazságot lehet megszerkeszteni. Lehetséges, hogy a szerzők olykor vitatkoznak egymással, lehet, hogy az olvasó fog vitatkozni a szerzőkkel, de - eltekintve a ténybeli tévedésektől, logikai hibáktól, elvétésektől és hiányokról, amelyek az esszéirótól sem állnak távol - az olvasó a többértékű igazság "bacchantikus mámorától" részegedhet le.

És pontosan ebben van a leghétköznapibb haszna a jó esszének. Mert mint a nagy Max Webber mondá egy helyen: "az elmés tévedés nagyobb hasznára válik a tudománynak, mint a szellemtelen korrektség".

Nagy Endre

MENTALITÁS, ÉRTÉK ÉS POLITIKAI INTÉZMÉNY

– Gondolatok politikai kultúránkról –

Ottlik Géza írja: „Megszoktuk hát, hogy egyedül ünnepelgessük vesztett nagy csatáinkat, melyeket túléltünk. Talán azt is megszoktuk, hogy a vereséget igazabb, sűrűbb anyagból való és fontosabb dolognak tartsuk a győzelemnél – mindenesetre igazabb tulajdonságunknak."

1983 tavaszán a televízió Tudósklubjában történészek és írók beszélgettek. Amikor a műsorvezető megfogalmazta, hogy nálunk valamiféle borúlátó mentalitás a jellemző, nyomban éles ellentmondásra talált. Nem igaz, hogy a mi történelmünk csüggesztő, hiszen ezeréves ittlétünk nem a vereségek, az aláhullás, a szétporlás története, hanem éppen ellenkezőleg. Az sem igaz – érveltek a jelenlévők –, hogy történetírásunk sugallna ilyen képet. S bár az iskolai történelemoktatásban tömérdek a javítanivaló, az sem áll, hogy ez az oktatás ilyen borúlátó képet festene. Huhogók és sötéten látók mindig voltak, de nem ez a jellemző. Az ilyen nézetekkel pedig vitatkozni kell – mondották –, mert a kesergés a vállalkozás lendületét, a jövő jó esélyeit csökkenti.

Csakhogy – mondjuk most már mi, kellő tisztelettel – itt különböző dolgokról van szó. Történelmünk valóban nem merő vereség, történelemírásunk valóban nem vereségközpontú, és a történelmi ismeretek sokágú értékelése és értelmezése is igen sokszínű. De mindettől, ha nem is függetlenül, de közvetlenül meg nem határozottan, történetileg alapozott politikai észjárásunk, azaz mentalitásunk még igencsak borúlátó lehet. A fenti *Ottlik* idézet sem azt állítja, hogy létünk az egyik vereségből a másikba zuhanás puszta folyamata, hanem csak azt, hogy vesztett csatáinkat mintha fontosabbnak tartanánk győzelmeinknél. Az ilyenféle mentalitás, az ilyen lelki diszpozíció tömegesen is lehetséges a mégoly pozitív tapasztalatok ellenére is. A derűlátás vagy borúlátás soha nem a közvetlen tapasztalat, vagy valamely megszerzett tudás egyszerű függvénye, hanem a tapasztalatok közös értelmezésének egymásra rakódó, nemzedékek által hagyományozódó folyamata, amikor valamely társadalom múlt- és jövőképéről van szó. Az e körben föllelhető észjárások, attitűdök igen makacs képződmények, s az ezekkel kapcsolatos ismeretek, értékek, érzelmek, szimbólumok együttesét szokás politikai kultúrának nevezni.

A szóértés végett azonban néhány dolgot tisztázni kell

Ahhoz, hogy politikai kultúránk jelenségeiről beszélgethessünk, utalni szükséges olyan alapösszefüggésekre, amelyeket ugyan itt ki nem fejthetünk, de leszögezésük nélkül parttalanná válna a politikai kultúra kérdésköre.

- A *politikai kultúra* a *politikai ideológiával*, a *közvéleménnyel* és a *közerkölcsel* egyetemben a társadalom tudatának közvetlenül politikai jelentőségű része. Ebben a közhasznúan politikai tudatnak nevezett körben azonban az alkotó elemek kölcsönös összefüggéseik közepette is megőrzik viszonylagos különállásukat és sajátos természetüket.
- A politikai kultúra e tekintetben a történetileg alapozott politikai reakciókészségeket je

A RÉTEG

lenti, amelyek csoportminőségűen, azaz társadalmi csoportokra (réteg, rend, osztály, párt stb.) jellemzően tapasztalhatók. Más szóval olyan attitűdökről, magatartás jellegű keretekről van szó, amelyek között az aktuális politikai viselkedés bekövetkezik. A politikai kultúra – mint tapasztalat és mint állítás – tehát fogalmilag azt jelzi, hogy vannak olyan csoportminőségű attitűdök, olyan szociális karakterek, amelyek viszonylagos állandósággal rendelkezvén megfigyelhetőek, leírhatóak és magyarázhatóak. Ilyen értelemben van mód szólni például angolszász észjárásról, bolsevik beállítottságról, kálvinista karakterről, magyar érzelmekről, szociáldemokrata mentalitásról, hindu attitűdről stb.

© A politikai kultúrán belül a különböző kognitív emotív, szimbolikus stb. összetevők elemző módon természetesen értékelhetőek. Tehát például juthatunk olyan következtetésre, hogy valamely nemzet vagy osztály esetében a szabadság értéke alacsonyabb árfolyamú az egyenlőség értékéhez képest. A politikai kultúrák olyatén összevetése azonban, hogy az egyik nemzeté vagy osztályé magasabb, illetve alacsonyabb, mint a másiké, csak hibás előfeltevésből eredhet. Az ilyenféle feltevés ugyanis végső soron abból indul ki – indokolatlanul és lekezelően –, hogy vannak olyan embercsoportok, amelyeknek semmiféle kultúrájuk nincs. Ez pedig egyszerűen nem igaz.

© Mindebből az is kitetszik – függetlenül most attól, hogy a politikai kultúra mint valamely jelenségkör megnevezése a nemzetközi tudományos gyakorlatban szerencsés vagy nem szerencsés – hogy amikor politikai kultúráról szólunk, akkor nem politikai iskolázottságról, képzettségről van szó, nem arról, hogy mit tanultunk meg szavakban vagy mit nem sajátítottunk el, hanem arról a többnyire nem is tudatos reakciókészségről, amelynek sajátossága révén egyazon politikai hatásra csoportjellemzően más és más reagálás történik. Ez az amit a politikus politikai érzéke segítségével előre megbecsül, azaz, hogy valamely politikai döntésre miként reagálnak majd a különböző társadalmi rétegek és politikai erőcsoportok éppenséggel az itt jelezni kívánt társadalmi karakterük következtében. Az érdeksérelem vagy érdekkedvezés az adott politikai döntés tartalmából viszonylag könnyen fölmérhető, de az ami már a politikai kultúra körébe vezet, hogy ugyanis a döntésre bekövetkező reagálás milyen indulatokban és szenvedélyekben fog megjelenni, nos ennek a fölbecsülése csak a szociális karakter valamilyen ismeretében lehetséges.

© A politikai kultúra természetesen változó karakterisztikájú, azaz nem örök és nem végzetszerű, még ha *nemzedékek szocializációs kapcsolatában*, társadalomlélektani hagyományozódásában mozgva igen lassan módosul is. A csoportkeretűen átörökítődő – sokszor szöges ellentétben a hivatalosan oktatottal és propagálttal – sajátos értékrendek, mentalitások és attitűdök valójában mindig valamilyen intézményes politikai gyakorlat következményei, ahogyan azokat az emberek átélik és valamiként tudatosítják, s mint tapasztalatot elhelyezik a már meglevő tapasztalatok rendjében. Ez ad tehát valamilyen tartást, karaktert minden társadalmi csoportnak, ami mint csoportminőségű magatartás a ténylegesen lefutó viselkedéseknek némileg belátható, néha megjósolható keretét jelenti. Azaz azt, hogy egy osztály vagy politikai erőcsoport hogyan fog viselkedni egy kérdéses helyzetben, azt előre tudni soha nem lehet. Azt azonban, hogy körülbelül milyen keretek között zajlik majd politikai viselkedése, vagyis, hogy milyen a szóban forgó nemzet vagy párt magatartási jellemzője, az politikai kultúrájának ismerete alapján előre megbecsülhető. Ezen ismeret alapján pedig elvileg az is megválaszolható, hogy miként változtatható hosszú távon ez a történelmileg kondicionált reakciókészség. Ha ugyanis e jelenségek az intézményes politikai gyakorlat következményei – még ha ezek igen régiek is – akkor csakis az *intézményileg szervezett gyakorlat* változtatása eredményezheti a megváltozott tapasztalatok útján a kívánatosan módosult politikai kultúrát.

A politikai kultúra tehát nem örök és változatlan, nem eleve elrendelt, hanem a politikai élet intézményes gyakorlatának eredménye. Eredménye azonban olyképpen, hogy ez a kollektív tapasztalatok, közös beidegződöttségek sajátos pályáján halad, amely pálya évtizedes, vagy akár évszázados tapasztalati hatások összege. Vagyis a politikai kultúra, az ebben megtalálható szociális karakterek és a politikai intézmények viszonyában az intézmények azok, melyek a tapasztalatot keltik és változtatják, de e változtatás nem közvetlen, hanem a már meglevő, a nemzedékek által hagyományozott politikai kultúra terepén, annak közvetítésével történik.

A RÉTEG

Végül is, amikor mai állapotokat kívánunk elemezni, akkor egyrészt valamilyen szempontból minősíteni kell a politikai kultúrát és ezzel összefüggésben az aktuálisan, tehát most ható intézményeket, mérlegelnünk kell azt is, hogy mai politikai intézményeink föltehetően hogyan hatnak politikai kultúránk ilyen vagy olyan vonására. Az a szempont tehát, hogy az intézményes gyakorlat nem közvetlen meghatározó, az nem ment föl bennünket az alól a kötelezettség alól, hogy az intézmény és a szociális karakter alapösszefüggését illetően – tehát hogy végső soron csak a mindig jobb intézmények által jobbítható az ember – ne mérlegeljük egyszerre *politikai intézményeinket* és a hivatalosan is *vallott értékeket.*

Mielőtt azonban visszatérnénk eredeti kérdésünkhöz, kötelességünk jelezni azt, hogy az itt elmondottak jobbára csak gondolati kísérletek, elméleti tapogatódzások és állításaink mögött semmiféle nagyszabású, empirikusan is alapozott nagyüzemi kutatómunka nincs. Az itt elmondottak pusztán az egyéni, elméleti kíváncsiskodás termékei, bár szerencsés körülmények találkozása esetében hozzájárulhatnak a társadalmi méretű tájékozódáshoz.

Ennyi aggályoskodás és a tudni illőknek vélt általánosság fölsorakoztatása után ideje visszatérnünk kezdő kérdésünkhöz.

A borúlátó mentalitás és politikai kultúránk

Kétségtelennek tetszik, hogy a most nem részletezendő *alattvalói attitűd* és *alacsony közjogi tudatosságú sérelmi politizálási stílus* mellett politikai kultúránk egyik negatív, de természetes, mert magyarázható vonása ez a bizonyos *borúlátó mentalitás.* Észrevette ezt már az olasz *Palmiro Togliatti* ugyanúgy, mint a nagy vihart kiváltó *Vándor és bujdosó* című könyv szerzője, *Prohászka Lajos* a 30-as években. Ez a borongás, ez a küzdelemre való vállalkozás a győzelem hite nélkül, sokaknak föltűnt már. Lehetne idézetet idézetre halmozni, de nem ez itt a kérdés most, hanem ezzel a kollektív kudarcélménnyel való politikai szembenézés szükségessége kell, hogy elgondolkodtasson bennünket.

Bármely vállalkozásra szerveződni képes politikusnak ugyanis ezzel is szembe kell nézni. Hogy csak a legaktuálisabbat említsem: 15 éves reformtörekvéseink egyúttal birkózások is azzal, amit *reformhitetlenség*nek lehet nevezni. És ez, lássuk világosan, nem a reformot kritizálók, elvetők esetében érdekes, hanem a figyelemreméltó az, hogy ez éppen a magyarországi reformmal szimpatizálók körében, azért még tenni is hajlandók közötti, a megvalósíthatóságot illető hitetlenség. A harc, a vállalkozás elkerülhetetlenségének és sikertelenségének együttes tudata ez, ahogy bizarr összhangban fogalmazta ezt meg a szellemtörténész *Prohászka*, és a kommunista *Togliatti* is. S hogy ez mennyire nem új dolog, nem új vonás, legyen elég csak *Széchenyi*t idézni egy villanásra, amikor reformmunkája közepette, az új intézmények alakítása során szól így: „Némelyek szomorúan fütyörészik el a mohácsi veszedelem nótáját, s azt hiszik, ott van koporsója minden scytha fénynek".

Ne menjünk most vissza Mohácsig – bár közben maradjon eszünkben az is, hogy a középkori Magyarország 1526-os bukását követő fél évezred a magyarság megmaradásának fél évezrede, de úgy, hogy a mindenkori politikai keretek és intézmények nyújtotta tapasztalatok nem indokolatlanul nélkülözik a derűt és a felhőtlen bizakodást. Vessünk azonban egy pillantást a 20. évszázadra és annak hullámzására, hogy miként érintette ez szomszédainkat hozzánk képest, milyen élményeket nyújtott ez a század?

Az Osztrák Köztársaság ebben a században született, s bár szövevényesen ellentmondó kérdés az osztrák nemzeti identitás, e nép gazdaságilag és kulturálisan prosperál, területéhez és lakosságához képest nagy nemzetközi tekintélynek örvend a Habsburgok nélkül is. S igaz, hogy egyszer már meg is szünt létezni, s bekebelezte Hitler Birodalma, de a tartós, máig élő élmény éppen az újjászületés sikere. Csehszlovákia és Jugoszlávia szintén e század szülöttei nemzeti érdekeik érvényesülése mentén, és ugyancsak a pozitív, megerősítő újjászületés élményével gazdagabbak. E század nagy tapasztalata e népek és nemzetek számára, hogy lettek, mert lehettek azokká, amik még

történelmileg nem voltak. Szovjetunió is mint szomszédunk e század szülötte, világhatalom és a szovjet ember élménye és eszménye a világtörténelmi feladatokkal terhes táguló perspektívával azonos. S végül a román társadalom is, amely számára a múlt században megteremtett függetlenségének alapján az új század további gyarapodást jelentett és azt a több nemzedéket átható tapasztalatot, hogy valamely nemzetközi konfliktus nem feltétlenül a román nemzeti érdekek kárára fog kiütni, hanem az erősödésük, gazdagodásuk forrása is lehet.

S ezzel szemben Magyarország? Igen ezzel szemben. Hadd ne soroljuk most föl az ismert évszámokat Trianontól 1956-ig, amelyek mindegyike egy-egy megrázkódtatás és nagy társadalmi kudarc jelzője. Minden bukott forradalom és minden elveszített háború élménye csak még ráterhelődött a történelmileg örökölt és egyébként sem nagyon bizakodó politikai észjárásra. Ezek az élmények transzformálódtak aztán át valamiként politikai attitűddé, a sajátos mentalitássá. Nem arról van szó, hogy bármilyen szempontból – legyen az negatív vagy pozitív – a magyar népesség kivételes lenne szomszédaihoz képest. Nem. A 20. századot egyaránt megszenvedte mindenki. De mindenki sajátosan, reá jellemzően élte át, és szociális karakterének megfelelően formálta tapasztalattá. Miránk talán az a jellemző, hogy sokszor a közvetlen és konkrét tényektől viszonylag függetlenül, mintegy kudarcra irányultan rögzülnek tapasztalataink. De mint példánkból láthattuk, sajnos nem alaptalanul, nem misztikusan, hanem nagyon is kézzelfogható tények által, átélt bukások és vereségek miatt, amelyek aztán úgy rögzültek, hogy sokszor a sikert, a ritka győzelmet nagyon is feledtetni tudják. A „csináljuk, bár úgysem fog sikerülni" és a „csak rosszabb jöhet ezután" típusú beállítottságok minduntalan és tömegesen bukkannak föl. S mindez a körülményeknek és jövőnek való szélsőséges kiszolgáltatottság érzületével páros.

Mindezt a fentiekben külpolitikai jellegű példával illusztráltuk. Ez az érzület, ez a gondolati reagáláskészség azonban éppen nem a világpolitikai meghatározottságok következménye. Ilyen meghatározottságok természetesen vannak, még ha azok soha nem végletesek és nem is véglegesek. De nem ebből következik ez az érzület, mert a külpolitikai hatások mindig a belpolitikai feltételeken, a konkrét politikai szerkezeten keresztül tapasztalhatók csak. A kiszolgáltatottság érzülete a lakóhelyen, a munkahelyen, általában az állampolgári lét szervezett feltételei közepette alakul ki vagy enyészik el. Valamely külpolitikából eredő megrázkódtatás mindig a belpolitikai feltételeken átszűrődve válik érzelmileg ilyen vagy olyan generációs tapasztalattá. Nem a vereség okoz közvetlenül borúlátást, hanem annak gondolatilag és érzelmileg földolgozott élménye. S ezen a ponton van meghatározó szerepe a politikai intézményeknek a politikai kultúra alakulását illetően. Vagyis ha mi hibákat látunk a magyar politikai mentalitás területén, akkor ne a világot hibáztassuk, mert az olyan, amilyen, s azon változtatni egyébként sem tudunk. Azok a politikai intézmények azonban, amelyek közvetlenül alakítják politikai tapasztalatainkat, hogy aztán azok társadalmilag és történetileg összegeződve testesítsék meg azt, amit politikai kultúrának nevezünk, nos, ezek a politikai intézmények változtathatóak általunk, ha tudjuk, hogy mit és miért akarunk.

Vannak persze akik azt mondják, hogy nem kell ennek olyan nagy feneket keríteni, mert ez a borúlátó mentalitás egyrészt nem is igaz, másrészt ha igaz, akkor is csak a nyavalygó értelmiség egy részére igaz, s a baj forrása ott van, hogy egyesek egyéni nyavalygásaikat huhogva terjesztik. Nos a kérdés érdemi megválaszolása jórészt empirikus társadalomtudományi feladat. Ez elvileg elvégezhető, gyakorlatilag azonban édeskevés történt e téren. De nem azért, mert a kutatók elaludtak, vagy alkalmatlanok e kérdés megvizsgálására, hanem inkább azért, mert a szervezett tudományos életben az erők és eszközök koncentrálását biztosítható tudománypolitikai döntések ezt a szempontot egyelőre még nem tolták előtérbe. Jelenleg tehát mind a politikusok, mind az állampolgárok, s az utóbbiak közt a kutatók is e kérdésben csak politikai érzékükre hagyatkozhatnak. A szervezeteken belüli hangulatjelentés, de inkább az ezeket a kérdéseket érintő közvéleménykutatás azonban megenged némi bepillantást e homályos mezőre. Ebből pedig az derül ki, főként a „mitől fél, mit remél" típusú jövőkép megítélő vizsgálatokból, hogy a szorongás, kiszolgáltatottság – hangsúlyozzuk ismét: történetileg egyébként is szilárdan alapozott érzülete korántsem csak az értelmiség egyes csoportjaira jellemző. Politikusi önfélrevezetésnek minősülne tehát minden

olyan vélelem, amely abból indulna ki, hogy a politikai kultúránkban – megengedem: csak föltételezetten jelenlevő – borúlátó mentalitás egyes szomorkodó írók, vagy pesszimista publicisták lelki önkivetítésének lenne az eredménye, s a feladat másból sem áll, mint holmi optimista propaganda fokozásából. Kezdettől fogva azt szeretnénk itt megvilágítani, hogy a verbálisan, azaz szavakban megjelenő propaganda – amely egyébként minden politikai nélkülözhetetlen, természetes része a racionális távlatok kirajzolásához és megértéséhez – nem oszt és nem szoroz a politikai kultúra sávjában, ahol a többnyire egyáltalán nem tudatos, szavakban többnyire meg sem fogalmazódó attitűdök, mentalitások, lelki diszpozíciók azok, amelyek hatnak.

Mi sem nyilvánvalóbb, mint hogy a politikai kultúránk egészén belül a borúlátó mentalitás valóban negatív vonás, valóban fékező, esetenként leszerelő hatású bármely politikai vállalkozás esetében. Önmagában egyáltalán nem bölcsesség ez, hanem aktuálisan mindig egy olyan lelki momentum, amely folyamatosan egyik forrása a rossz közhangulatnak, a nyomasztó közérzületnek, még egyébként kedvező konkrét körülmények között is. Ezt tehát jó lenne megváltoztatni. Megváltoztatni tehát azt, amit egy kicsit konkrétabban úgy nevezhetünk meg, mint a reformfolyamataink sikerét illető hitetlenség, a világhatalmi erőknek való puszta kiszolgáltatottság, a tőlünk független s épp ezért egyértelműen fenyegető mindenkori jövő, azaz saját jövőnk tőlünk való függetlensége, mint a kiszolgáltatottság legtisztább érzülete. Ki nem akarja ezt megváltoztatni? Mennyi újságcikk szól erről, mily számos az erre vonatkozó politikai felszólítás. Csakhogy változás e téren – azaz a politikai érzületekben, mentalitásokban, vagyis a politikai kultúrában – csak az intézményes gyakorlat pozitív változásának hosszantartó hatásaként következhet be. S itt az idő történelmi időként méretik.

Mindezre persze mondhatja egy politikus, hogy mindez szép, de neki itt és most kell dönteni, s nem merenghet a jövőn, most azonnal kell a jó eredmény. S ez is érthető. A viszonylag gyors eredmény el is érhető az ideológia és a közvélemény terén, de nem a politikai kultúra szférájában. De az ügy épp attól nem lehetetlen és reménytelen, hogy a politikai intézmények szükséges reformja is elvégezhető az emberi élet léptékében, hogy aztán az történetileg hasson. Így tekintve a kérdést – s arról most nem is szólva, hogy a jó reformok a közhangulat terén viszonylag gyorsan gyümölcsöztethetőek, s ez nagyon is fontos – persze nehezebb a feladat, ha azt a politikai szerkezetek módosításában leljük meg, mintha csak egyes rosszkedvű filmrendezők, vagy méla történészek bírálatával vélnénk elintézhetőnek. A politikai kultúrában ható értékek ugyanis nem az oktatás, a tömeghírközlés hatására gyökeresednek meg, hanem csakis az intézményes gyakorlat hajszálcsövességében fejlődnek vagy sorvadnak.

A hivatalosan tételezett politikai értékeinkhez

Maradva továbbra is tárgyunknál, tehát a mérlegelni kívánt borúlátó mentalitás kérdésénél, igencsak fontos jellemzője utóbbi évtizedeinknek és az aktuális magyar politikai folyamatoknak is, hogy a politika széles tárházából erősen kihangsúlyozódik a közmegegyezés, az elvfenntartó kiegyezés és a türelem, azaz idegen szavakkal némileg ismertebben a *konszenzus*, a *kompromisszum* és a *tolerancia*. Mindezek olyan értékek, amelyeknek a történelmi magyar politikai kultúra erősen híjával van, hisz ezekkel az értékekkel szemben inkább az úgynevezett kurucos attitűd, a „nem-engedni a negyvennyolcból"-féle észjárás és az „agyarkodás", „bundás indulatok" a jellemzőbbek, s valljuk meg: egy kicsit általunk is magyarabbnak tartottak.

A konszenzus, a kompromisszum és a tolerancia pedig azért fontos értékek önmagukban is, mert ha ezek meggyökeredhetnek az állampolgárok politikai kultúrájában, akkor ebből logikusan következik, hogy azok, akik képesek megegyezni egymással, akik közös meggyőződéseket tudnak kialakítani, akik kölcsönös türelemmel viselik el egymás különbségeit – nos azok között az állampolgári csoportok között a viszonyok *áttekinthetőek (transzparensek)*, mert kölcsönösen elfogadott, mintegy *szerződéses (kontraktuális)* alapokon történnek.
Rövidebben szólva: a politika nem a fejük fölött, hanem általuk történik.

A RÉTEG

Tehát nem az a kérdés, hogy az említettek fontos értékek-e, szükségesek-e értékháztartásunk szempontjából – mert fontosak és szükségesek –, hanem az, hogy maga a politikai szervezetrendszer és általában az intézményes politikai mozgások kontraktuális jellegűek-e,és a politikai szerkezetünk transzparens-e, állampolgári ésszel átlátható-e? Mert ha igen, akkor a fenti értékek egyre inkább beépülhetnek politikai kultúránkba, egyre inkább kialakulhat a politika értünkvalósága, a tőlünk, állampolgároktól is való függés, ami aztán végső soron azt a bizonyos borúlátó mentalitást mérsékelheti és változtathatja majdan át valamilyen dinamikusabb politikai szemléletté.

Ezt kell azonban látnunk, hogy politikai szerkezetünk, a benne formálódó kollektív politikai akaratok és a kialakuló politikai döntések nem hogy nem transzparensek, hanem csak igen nehezen követhetők nyomon, mert a zárt ajtókhoz való ragaszkodás, a politikai nyilvánosságtól való ódzkodás lépten-nyomon a mindennapi tapasztalatunk. S hogy a nagy fontosságú ügyek helyett csak egy közönséges példát említsünk erre: nos hányszor és mily sok helyen beszélnek ma már a nyílt várospolitikáról, de akár egy rozzant középület emelésére vonatkozó tényleges döntés indokai, az arra ható valóságos befolyásolások és végül maga a döntést illető politikai felelősség ugyanakkor teljesen kibogozhatatlan és hozzáférhetetlen. Ez az a bizonyos *transzparencia-hiány*, azaz a szerkezeten belüli mozgás átláthatatlansága.

A másik követelményként említett momentum a különböző érdekek alapján kialakuló állampolgári csoportok közötti kontraktuális viszony, vagyis hogy valamiféle kölcsönösen ismert, és elfogadott, szerződés-jellegű viszonyban legyenek föloldhatóak a minduntalan fölbukkanó ellentétek. Mert akár kontraktuális a viszony, akár nem, ellentétek mindig vannak, éppencsak a kontraktuális viszonyok lehetővé teszik az elvfenntartó kiegyezéseket és politikai konszenzust, összetartást, jó közérzületet eredményeznek. Nos itt is azt kell mondanunk, hogy a társadalmi szerződés értelmű politikai kontraktusokkal még igencsak csehül állunk. Viszonylag igen kevés van, s ami van, és ahol létezik, annak értéke és mértéke eltörpül a nem szerződés jellegűen intézett politikai ügyekhez képest. Ismét csak a mindennapokból hozott példával: itt a munkahelyek kollektív szerződéseiről van szó, vagy az olyasféle kölcsönösségekről, mint amit egyes ifjúsági parlamentek megszövegezett és elfogadott kívánalmai jelentenek. De hol vannak az intézmények a szerződések betartását kikényszerítendő, vagy amelyek nyilvános jogorvoslatot végeznek a kontraktusok értékét – és ismételjük sokadszor – kölcsönös hazsnosságát illetően? Ugyanakkor a munkahelyi konfliktusok mellett és – a politikai, állami hierarchiát tekintve pedig – fölött számtalan még az olyan összefüggés, ahol nem ilyen jellegű szerződések, vagy szerződésszerű kölcsönösségek keretében történik a politikai mozgás, hanem csak nyers hatalmi alapon, megszelídítetlen nyomások és kényszerítések útján. Vagyis maga a politikai szerkezetrendszerünk számos, kimutatható pontján és szintjén nem alkalmas a kontraktuális viszonyok kialakulására és így magától értetődően nem is transzparens, állampolgári ésszel nem is tekinthető át.

Senki ne gondolja persze, hogy ezek az itt logikailag is fölmerülő igények például a rendőrhatóság belső működésére is vonatkoznak. Erről itt szó sincs! A kontraktuális viszonyok soha nem az egyébként természetesen létező és elvileg is nélkülözhetetlen erőszakszervezetek viszonyai és a transzparencia követelménye, nem valamely jogilag szabatosan meghatározott államtitokra vonatkozik. Kontraktusról és transzparenciáról mint szervezeti követelményekről ott beszélhetünk, ahol egyébként politikai és jogi indokoltsággal a demokrácia fórumai keresendőek, tehát csak a politikai szerkezet egy meghatározott sávjában. Ott azonban joggal és alappal kell erről szólnunk, mert ezek részleges vagy teljes hiánya a demokráciát már közvetlenül minősíti. Mindez azonban csak a félreértések elkerülése végett tett utalás. Ami tárgyunk nzempontjából követendő gondolati fonal, az továbbra is az, hogy *a szervezeti és intézményi keretek*, amelyek ma és közvetlenül tapasztalhatóak, *fogyatékosnak bizonyulnak*, mert nem szolgálhatják megfelelően a konszenzus, kompromisszum es a tolerancia értékeinek meggyökeresedését, végső soron pedig a borúlátó politikai mentalitás nem kívánt hatásának csökkentését.

Hogy a helyzet ilyen azt azzal is valószínűsíteni lehet, hogy például közgondolkodásunkban ezek a bizonyos kívánatos értékek szinte egyértelműn „függőlegesen", azaz a politikai hierarchia

mentén értelmeződnek. Triviálisan szólván: „értsenek egyet a vezetők és a beosztottak", vagy „a minisztérium és a vállalat egyezzenek meg egymással", avagy „a lakosság, tagság stb. tanúsítson egy kis türelmet" és így tovább, és így tovább... Azaz a konszenzus, kompromisszum, tolerancia értékeinek érvényesülése szinte mindig valamely hierarchia mentén vetődik föl. Természetesen ez élő összefüggés mind logikailag, mind gyakorlatilag. Az észlelhető hiányosság azonban az, hogy mindezek az értékirányultságok a politikai szerkezet horizontalitásában, mintegy „vízszintesen" alig vetődnek föl. S ez nem véletlen, hanem politikai szerkezetünk egyoldalúan hierarchikus összefüggéseiből fakad. Holott közös meggyőződésre jutni, kiegyezni valamiben, eltűrni és elviselni egymás különbözőségeit, tehát képletesen szólva „vízszintesen" is értékesíteni hivatalosan propagált értékeinket alapvetően fontos ahhoz, hogy ezek vérünkké váljanak, politikai reagálás készségeink részét képezzék, s ne csak valamilyen alattvalói lojalitás kísérői legyenek. Ehhez azonban meghatározott *intézmények* kellenek, új és megújulásra képes jogi és szervezeti keretek, a túlnyomóan hierarchikus jellegű politikai ügyintézés újraformálása. Röviden szólva: politikai szerkezetünk reformképességének biztosítására van szükség.

Ez természetesen nem kis dolog, de nem is földindulásként képzelendő el. Ismét csak egy apróséggal példálódzva: ha valamelyik megyében kialakulhat egy városszövetség, azaz ha a várospolitikai kérdések horizontálisan is szerveződhetnek, ez az alárendeltség módosulását eredményezheti és az új politikai intézmény sikeres működése távlatában az alattvalói tudat pozitív megváltozását ígérheti. Ilyen és hasonló reformok, szervezeti újraformálódások változtathatják meg végső soron ezt a bizonyos borúlátó mentalitást is azzal, hogy megfelelő terepet biztosítanak a kompromisszum, tolerancia, konszenzus gyakorlásához és meggyökereztetéséhez. Ezért kell tehát az intézményeket és az értékeket együttesen mérlegelni mindig, és egyébként ezért is szükségesek a szervezeti reformok. Valahogy úgy, ahogy már *Széchenyi* is megfogalmazta: „Azért, hogy kocsinkon nagy utunkban Cadixig s vissza nem törött el semmi, nem az foly: hogy most megint Irkuckra mehetünk bátran rajta, hanem hogy éppen az elkocsizott hosszú út miatt kovácsal, kocsigyártóval – bognárral – kell szólnunk, nehogy gyalog járni kénteleníttessünk –, s a vén postalovat, ne hogy hijába egye a szénát, legjobb lesz kimustrálnunk sat."

Gombár Csaba

SZAKEMBEREK ÉS LAIKUSOK

– Meditáció a beleszólási jog áldemokratikus értelmezéséről –

Gazdasági helyzetünk, annak kedvező vagy kedvezőtlen alakulása méltán került a legutóbbi években a közvélemény érdeklődésének előterébe. Nemcsak azért, mert a világgazdasági folyamatok s az azok következményeinek kivédésére szolgáló intézkedések immár közvetlen és nem mindig kellemes módon befolyásolják életszínvonalunk alakulását, hanem amiatt is, hogy egyre szélesedő rétegekre terjed ki a felismerés: a gazdasági és társadalmi *reformfolyamat erősítése*, megvívása sajátos nemzeti üggyé kell váljon, amelyből minden állampolgárnak ki kell vennie részét – mégpedig nemcsak eszmeileg, hanem konkrét cselekvésmódokban is kifejezve – ha elejét kívánjuk venni súlyosabb gazdasági nehézségek bekövetkeztének.

A közvélemény e „gazdaság-tudatosodási" átalakulásában természetesen jelentős szerephez jut a tömegkommunikáció (nevezzük *TK*-nak), illetve annak eszközei (tömegkommunikációs eszközök – nevezzük *TKE*-nek), amelyek – részben központi direktívák alapján, részben egyéni kezdeményezésekből – a maguk módján igyekeznek felrázni az átlag állampolgárt (nevezzük $Á^2$, azaz á-négyzetnek), ráirányítva figyelmét olyan gazdasági, sőt műszaki-tudományos problémákra, amelyek megoldásának előbbrevitele hozzájárulhat a népgazdaság egyensúlyi állapotának megőrzéséhez.

Eközben megfigyelhető, hogy a hazai $Á^2$ s azon belül az átlagértelmiségi valóban nagy utat tett meg napjainkig a gazdasági élet jelenségeinek felfogásában, interpretálásában, értékelésében. Ma már háziasszonyok is eszmét cserélnek a cserearány-romlás okairól s a termékszerkezet váltás követelménye is polgárjogot nyert beszédtéma – még közgazdaságilag laikus körökben is. Bár valóban közhellyé vált az olajválságot kikiáltani minden rossz okozójának, de annak sokkoló hatása – hiszen az elmúlt három évtizedben semmi másnak az ára nem emelkedett országunkban 500%-kal – kétségkívül közrejátszott abban, hogy a gazdasági jelenségek elvont terminológiája, elgondolkoztató tényanyaga és háttér mozgatói a széles hazai közvélemény vitatémáivá váltak. Ennek az alapjában véve pozitív és a társadalmi tudatot az államvezetés céljaival összhangban befolyásoló folyamatnak egy sajnálatosan *negatív* aspektusáról szeretnék néhány gondolatot kifejteni.

A kiinduló pont

Az elmúlt másfél-két évben a közélet hullámait több nagy sajtóvita is felborzolta, amelyek közös jellemzője az volt, hogy valamilyen hazai, új műszaki megoldás gyakorlati alkalmazása, bevezetése, általános használatbavétele körül csaptak össze a meglehetősen polarizálódott nézetek A küzdelem terepe esetenként a sajtó hasábjairól a bírósági ülésteremekbe is áttevődött, nem csekély problémát okozva ezzel a bírósági apparátusnak, amelynek sok esetben – kénytelen-kelletlen – tudományos-műszaki eszmefuttatásokat kellett (előképzettség nélkül) végighallgatnia. A bírák nemegyszer tapasztalhatták, hogy a különböző szakértői véleményekből nem tűnik elő egyér-

telműen valamely egzakt, absztrahált természettudományos vagy műszaki következtetés, hanem a szakvélemények is időnként (a peres felekhez hasonlóan) egymással vitáznak.

A sajtóviták a szakmai körökön túlmenően általában a szélesebb közvéleményt is magukkal ragadták és az értelmiség (s nem is csak az értelmiség) legkülönbözőbb csoportjai tették magukévá egyik vagy másik fél álláspontját. Köznapi beszélgetésekben bizonyos meglepetéssel lehetett tapasztalni, hogy zeneszerzők, operaénekesek, irodalmárok, költők, orvosok (de a sor folytatható) nagy bátorsággal foglalnak állást kémiai, élelmiszervegyészeti, piackutatási vagy külkereskedelmi problémákkal terhes, bonyolult szakmai ügyekben.

A legnagyobb karriert talán a *szója ügy* futotta be, de emlékezetes marad a gyógyászati újdonságok körüli kontroverzia (*Mezei* kontra *Szendei – Rényi*) vagy az elektromos vízkezelés (*Pados – Mezei* kontra *Beck – Kerti – Pető*) tengeri kígyója is.

Az ilyen féle esetekben többnyire olyan újdonságokról van szó, amelyek feltalálójuk és/vagy propagátoraik szerint kiugróan előnyös tulajdonságokkal rendelkeznek a hasonló célokat szolgáló más, ismert megoldásokhoz viszonyítva, ám a „profililletékes" intézményrendszer vagy annak „elismert" képviselői fenntartásokkal élnek velük szemben, mivel

- hiányolják az egzakt, tárgyilagos bizonyítási eljárást (ettől az ellenpárt sokszor elzárkózik),
- eltér a véleményük az alkalmazhatóság határairól és feltételeiről.

E fenntartások elvi jogossága a tudományos gondolkodás számára belátható. Ám az A^2-ek reprezentatív mintája egy sebtében végzett közvéleménykutatás szerint például a szója ügyben úgy foglalt állást, hogy miközben az állami szervek, vállalatok és *„hivatalos tudósok"* csak imamalmokat pörgettek az utóbbi években, egy rátermett *„magányos hős"* – akit *Mezei* Nobel-díjra szeretne javasolni és az emberiség megmentőjének köntösével övezne fel – képes megoldani az addig lehetetlennek vélt feladatot. A hivatalos intézmények és személyek viszont gáncsoskodásaikkal mesterkélt akadályokat emelnek a sikeres beteljesülés útjában.

Nos, ezzel a megfogalmazással, melyet számos, a saját területén kiváló, de ez ügyben tájékozatlan laikustól volt alkalmam hallani, a leírni kívánt jelenség kórképe már valóban a maga teljes mélységében tárul föl előttünk.

Az innováció s annak iniciáló töltete: a feltaláló

Talán minden az innovációval kezdődött. Ez a páratlan karriert befutó közgazdasági terminus technicus ma a gazdasági reform, a megújulás, a nehézségeinkből való kilábalás kulcsfeltételei között szerepel. 1973–74 táján bújt elő az ismeretlenség homályából, amikor még csak néhány vájtfülű bennfentes ismerte és idézte hazánkban (főleg a külföldi szakirodalomból), majd következett az elfogadtatás téves értelmezésekkel is tűzdelt (például: innováció = gyári újítás) időszaka, ezután sajtókampány tárgyává vált és megteremtve – külföldi példák többé-kevésbé hű adaptációja révén – sajátos intézményrendszerét is (innovációs intézmények és vállalatok), és elérkezett az az idő, amikor, egyik miniszterünk 1981-ben elhangzott szavait idézve „ha kinyitják a csapot, abból is innováció folyik".

Az innováció természetesen valóban alapkérdése fennmaradásunknak, állami és személyes jólétünknek, mind a makro-, mind a mikrogazdaságban, a műszaki-gazdasági szférában csakúgy, mint a társadalmi tudatban. Mivel azonban a fogalom maga egyfajta divattá vált, nem meglepő, hogy számos különböző értelmezésben alkalmazzák, melynek során bizonyos parciális *érdekviszonyok* is felszínre kerültek.

Az innováció előmozdítása, az „innovált" új műszaki megoldások, eljárások, technológiák, termékek realizálása szoros összefüggésben van a *műszaki alkotóval*, annak személyiségével, továbbá a kutató-fejlesztő műhelyekkel, amelyeknek az újdonság alkotója vagy tagja, vagy nem. Szinte természetszerűnek tekinthető a konfliktus kialakulása a „körön belüli" és a „körön kívüli"

alkotók – az ún. magánfeltalálók – között. Mivel, éspedig nemcsak a sport területén, a közvélemény, az A^2-ek sokasága általában mindig a „magányos küzdőnek" szurkol, annak, aki valóságosan vagy a látszat szerint hátrányos helyzetből indul, a „konzervatív intézményeknek", a „megcsontosodott bürokráciának" a szakmai körökön kívül állók között nem egyszerű szimpatizánsokra találni.

Amilyen mértékben emelkedett az innováció társadalmi presztízse hazánkban, olyan mértékben értékelődött föl a feltalálói státus a közvélemény és elsősorban a TK szemében. Nyilvánvaló ugyanis, hogy egy adott társadalmi-gazdasági célt – esetünkben az innováció általános gyakorlattá válását – legjobban konkrét személyeken, azok eredményeinek, sorsának bemutatásán keresztül lehet emberközelbe hozni, az utca embere, A^2 számára megragadhatóvá tenni. Sajátságos módon azonban – egyes kivételektől eltekintve – a FELTALÁLÓ a TKE-ben s következésképp nagyjából a közvélemény képalkotásában is, legtöbbször mint „magányos hős" jelenik meg, mint a feltalálás tárgyának szakmájától kívülső *outsider*, aki nagy reményekkel kecsegtető újdonságot hoz létre és csak vajmi ritkán úgy, mint kutatóintézeti kollektíva vagy annak egy kiemelkedő tulajdonságokkal rendelkező, ütemesen és programszerűen munkálkodó alkotó tagja.

A feltaláló mint *embertípus*, úgy is fogalmazhatnánk: mint *jelenség*, valóban igen különleges tulajdonságokkal felruházott egyed. Kreativitása, zseniális (sokszor zseniálisan deviáns) látásmódja, logikai következetessége, kitartása és az esetek jelentős részében kemény rámenőssége, túlzó önértékelése, de leginkább a gondolati megszállottságból eredő csőlátása igen könnyen összeütközésbe sorolja szakmai környezetével s a szakmai viták során könnyen kap és oszt sebeket. Ezért a legnehezebb feladatok közé tartozik a feltaláló és alkotásának integrálása a különböző fejlesztési (országos vagy vállalati) programokba, a feltalálói érdek összeegyeztetése a csoportérdekkel s az originális műszaki-tudományos alkotás gyakorlati – ipari-kereskedelmi – kiaknázása.

A konfliktushelyzet és a kialakulásához vezető út

Mivel a vázolt folyamat során hazánkban éppúgy, mint más országokban, számos akadály, ellenérdekeltség merül fel az innovációs sikerhez vezető rögös országúton, hamar kialakult a közgondolkodásban a „meg nem értett feltaláló" Don Quijote-i alakja, akit a közvélemény, s az önmagát annak előretolt bástyájaként tekintő TKE nyomásával kell hozzásegíteni az erkölcsi és anyagi elismeréshez. Ezzel kapcsolatban egyelőre csak annyit jegyeznék meg, hogy a gazdasági folyamatok feletti társadalmi kontroll, a társadalom egészét érintő gazdasági kérdések nyilvános megvitatásának lehetősége föltétlenül része kell legyen a mindennapok demokratizmusának, nagy hiba lenne azonban természettudományos, műszaki, technológiai kérdésekben való ilyen vagy olyan állásfoglalásokat laikusok, vagy különösen dilettánsok vitaprédájául vetni.[1]

Ha a kutatási-fejlesztési intézményrendszert és az államigazgatási szervek szakmai fórumait elmarasztalják a médiák s az azok által befolyásolt A^2-ek – mondván: „fékezik az előrehaladást", „indokolatlan kontrollvizsgálatokat írnak elő" valamely technológia vagy termék alkalmazásának engedélyezése előtt (ezt mellesleg éppen a lakosság érdekében teszik pl. az élelmiszer-jellegű vagy gyógyászati termékek és eljárások esetében) – akkor helyénvaló azt is megemlíteni, hogy sok esetben viszont éppen a „magányos hősök" körül alakul ki szabályszerű lobby, részben egyszerű szimpatizánsokból vagy érzelmi töltésű drukkerekből (munkahelyi kollégák, rokonok, baráti kör), részben olyanokból, akik konkrét pénzügyi részesedést várnak, ha sikerül „keresztülverni" az ÚGY-et. Ha ez a lobby nem túlságosan válogat eszközeiben és a siker érdekében a nem teljesen fair eszközöktől sem riad vissza, könnyen és gyorsan katalizálja egy ellenmag polarizálódását és esetleg igen kemény ellenállást gerjeszthet az újdonság bevezetésével szemben.

Tekintsük át röviden a jelenség eddig tárgyalt néhány csomópontját:

- az innováció közüggyé válásának folyamata beindul;

- számos egyéni kezdeményezés születik olyan dolgok megvalósítására, amelyek javíthaják gazdasági helyzetünket;
- ennek során számos szakmailag megalapozatlan, dilettáns ötlet is útjára indul;
- ezeket is felkarolják különböző lobbyk és egyes TKE-k;
- a közvélemény sürgeti a sikert, az előrehaladást;
- kialakul az elnyomott, meg nem értett magános hős (ti. feltaláló) képe, amely azonban sok esetben csak fantomkép;
- a kampányok hatására a közvélemény egy része kétségbevonja a szakmailag illetékes intézményeknek először csak a jóindulatát, azután már a *kompetenciáját* is.

A kampány által felfokozott közhangulat lépcsőzetesen kifejlődve már a türelmetlenség, sőt néha a hisztéria magas fokát éri el. Az igehirdetők a csalhatatlanság mezében lépnek fel: csak az ő megoldásuk lehet az egyedül üdvözítő s innen már csak egy lépés a konkurrens megoldásokkal szembeni intolerancia – a többi technológiát tiltsák is be s csak az övét alkalmazzák (ilyen követelés hangzott el pl. az említett szójaügyben is a magánfeltaláló részéről).

A sajtóközleményeket olvasva az emberben az a kép alakul ki, hogy A^2-eink populációjában a zseni-sűrűség igen intenzív: a találmányok kiértékeléséhez, az új technológiák bevezetéséhez mindenki ért, mindenkinek van egy ötlete és teljes biztonsága tudatában nyilatkozik a legkényesebb műszaki-tudományos kérdésekről is. A *kritikus küszöböt* ez a torzulási folyamat akkor éri el, amikor már nem arra megy ki a játék az efféle kampányokban, hogy a felismert és *bizonyítottan* (mert ez bizony gyakran elmarad) jó újdonságot miért csak lassan vagy miért nem valósítják meg, hanem olyan

a) *műszaki*
(mi az újdonság teljesítménye, megvalósítható-e reális körülmények között, más megoldásokkal való összehasonlítás ... stb.) és

b) *gazdasági*
(mennyibe kerül az előállítása, lehet-e Magyarországon gyártani, van-e rá fizetőképes piaci igény, exportálható-e és mennyi rajta a haszon ... stb.)

kérdésekbe szól bele a „nagyközönség" (s ide most bízvást az újságírókat is besorolhatjuk), amelyeknek megvan a többé-kevésbé pontosan kialakult, megalapozott, az illető tudományág vagy iparág sajátosságaiban gyökerező kezelésmódja, amelytől eltérni semmilyen lobby vagy manipuláció nyomására sem szabad.

A közérdeket nyilvánvalóan hátrányosan érinti, ha a szakmai körök, a kompetens intézményi rendszer és a laikusok (militánsok) nagy tábora között nézeteltérés támad, amely esetenként szakadékká szélesülhet. Ahelyett, hogy az alapvetően és többségében jó szándékú kezdeményezések és a tervszerű, tudatos kutató-fejlesztő munkát irányító programok a hullámmechanika törvényei szerint összegeződnének és egymást erősítő folyamatokká válnának, hullám interferencia alakul ki és egymás hatását gyengíti – vagy akár teljesen ki is oltja – a szakmai- és a laikus közvélemény.

E „külön úton haladás" sorozatos konfliktusok forrása.

A konfliktusban állók harcmodoráról

Mihelyt az innováció valamely tárgya különböző fórumokon egyrészt szakmai, másrészt szélesebb körű közéleti vita témájává válik s az említett tényezők hatására a minden áron sikert követelő militánsok konfrontálódnak a fontolva haladást javasoló, mértéktartó szakmai körökkel, a TK hullámain a küzdelem általában egyre inkább egyoldalúvá válik. A kampányok megvívásakor ugyanis a két tábor harcmodora nem egyforma, de vértezete is különböző.

A tudós, a mérnök, a közgazdász, a kutató (hacsak nem különlegesen extrovertált) általában nem szívesen lép be a küzdő arénába (igen találó angol kifejezéssel élve: *public-shy*, visszahúzódik a nyilvánosságtól). A napi sajtócsatározásokban való részvétel, nyilatkozatok és cáfolatok fogalmazása és a sajtóban való elhelyezése helyett idejét fontosabb dolog: a *munkája* köti le. Interjúk adásától, vitacikkek közreadásától azért is viszolyog, mert nincsenek napi kapcsolatai a TKE-höz és precedensek nyomán előítéletei alakultak ki a TKE révén osztogatott, övön aluli ütéselőtt (rövidített közlés, összefüggéseiből kiragadott idézetek, önkényes interpretációk, szándékolt félremagyarázások). Számos tanulsággal szolgál e tekintetben *Mezei* András vitája *Holló* professzorral az Élet és Irodalom hasábjain. (A meghirdetett szakmai vitára a lobby képviselői nem mentek el, mondván, hogy a vitát vivő újság szerkesztőségébe küldött meghívó „nem nekik szól".) Ha viszont szűk körű munkabizottság tárgyalja meg az ügyet, szakemberünk már otthon van s egy félmosoly kíséretében elejtett megjegyzés, egy ügyesen fogalmazott kérdőmondat sokszor elég lehet egy fejlesztési javaslat „ad acta" tételére.

Ezzel szemben a kampány szóvivői, a TK-boncok, kezükben tartják az összes adukat – kivéve a szakmaiakat – akkor, azt és olyan tálalásban közölnek vagy közöltetnek le, amikor, ami és amilyen céljaiknak legjobban megfelel. Gyakorta élnek a szenzációgyártás nem mindig szeplőtlen módszereivel és természetesen működik egyfajta TK-szolidaritás is – egy támogató vagy ellemző cikknek hamar akad követője.

A legutóbbi évek egynémely témánkba vágó eseménysorának krónikáját vizsgálva szinte az a gyanú ébred a szemlélőben, hogy a közvélemény-manipulálás tőkés országokból jól ismert technikái nem teljesen ismeretlenek hazai közéletünkben sem.

Az újdonságok tudományos és piaci potenciáljának reális értékelése

Mielőtt megkísérelnénk megfogalmazni néhány következtetést, továbbá ajánlásokat az észszerű modus vivendi szabályaira vonatkozóan, tekintsünk át röviden néhány, tényeken alapuló gondolatot, amelyek mérlegelése a realizmus talajára helyezheti a konfliktus összetevőit.

1. A 20. század második felében az áttörő jelentőségű műszaki és tudományos felfedezések, találmányok szinte kizárólagosan *kollektív munka* eredményei. A legtöbb szakterületen a kutatások bonyolulttá válása, műszer- és eszközigénye eleve erősen korlátozza az egyéni feltalálók ötleteinek kibontakozását. Így, valóban kivételes esetektől eltekintve, az egyéni feltalálók mozgástere különböző eljárások módosítására, finomítására, rész-tökéletesítések kimunkálására, egyes kisebb közszükségleti cikkek kifejlesztésére szorítkozhat. Bár minden rokonszenvünk a „magányos hősöké", a *Rubik-kocka* története mégsem tekinthető tipikusnak, sokkal inkább kivételesnek, ezenkívül a kocka mégsem minősíthető technológiai áttörésnek.

   A kutatásoknak nemcsak eszközigénye nő, hanem interdiszciplinaritása is: a jövő a több szakmát képviselő alkotókból összeállított teameké, sőt már a jelen is. Mindebből az is következik, hogy nagyobb súlyt kell helyezni az országos és vállalati kutatási programok megismertetésére, az azokon dolgozó alkotó közösségek problémáinak feltárására – netán még népszerűsítésükre is – mint egyes, talán érdekesebb háttér-történettel, de lényegesen kisebb bizonyítási fokkal és népgazdasági kihatással rendelkező magánfeltalálók és „feltalálások" mennybevitelére

2. A közhiedelemmel ellentétben hazánkban lényegesen kevesebb ütőképes, valóban új, piacképes és gazdaságos találmány születik, mint azt A^2 (nem utolsósorban a hurrá-optimizmustól festett újságcikkek sugallatára) általában gondolja. Ötlet (és „éceszgéber") bőven akadna, de kevés marad fenn a rostán. Nemzetközi összehasonlításban is kevés a szabadalmi oltalmat nyert találmányunk – az Országos Találmányi Hivatal statisztikáiból bárki meggyőződhet róla. Ezenkívül egy találmány eleget tehet a szabadalom jogi kritériumainak, értéke mégis lehet csekély. A tétel tehát nem úgy igaz: rengeteg a szellemi kincsünk, csak rosszul sáfárkodunk velük, hanem sokkal inkább: kevés az igazán értékes szellemi alkotásunk s még azokkal sem sáfárkodunk megfelelően

Az innováció szervezését, háttérfeltételeinek biztosítását illetően még rengeteg a tennivaló, de a társadalom mozgósítását, a hírverést, a lobbyzást elsősorban azokra az ügyekre kellene összpontosítani, illetve korlátozni, amelyeknek már bizonyító erejük van, és amelyek tényleges szükségletek kielégítését célozzák.

3. A feltalálók anyagi és erkölcsi megbecsülése érdekében számos intézkedés született a legutóbbi időkben. Gondoljunk csak az 1983. évi szabályozások, rendeletek sorára, amelyek az alkotók korábbi sérelmeinek jó részét hivatottak orvosolni. Ám azt sem szabad elhallgatni, hogy a hasznosításra felajánlott találmányok közé igen gyakran kerülnek be olyan látszat alkotások is, amelyeket alaposabb vizsgálattal is csak hosszabb idő után lehet valóságos értékére leszállítani és megfosztani a nekik tulajdonított varázserő mítoszától. Szerencsére az áltudományos nézetek leleplezésére már többen vállalkoztak (*Beck Mihály* akadémikus, *Kerti János* kandidátus, *Pető Gábor Pál*), de az áltudományon kívül vannak más zavaró körülmények is[2].

4. A[2] valószínűleg nem sejti, hogy a különböző, külső (tehát nem a főhivatású kutató szférából vagy az államigazgatásból eredő) indítékú, nyomást gyakorló kampányok és akciók ráfordítási mérlege mennyire negatív és milyen nagy értéket képvisel, nemcsak a ténylegesen elköltött pénz, hanem – ami kis országban még súlyosabb – a kvalifikált emberektől fölöslegesen elrabolt idő vonatkozásában. Mert a meg nem értett feltaláló rutinszerűen vezetőkhöz fordul, lehetőleg minél magasabb szinten (vö. közérdekű bejelentés). Ott pedig – teljesen demokratikus módon – átadják az ügyet kivizsgálásra. Akik kivizsgálják a bejelentést, igen alaposan kényszerűlnek dolgozni, sok időt töltve ezzel, hiszen a parancs „fölülről jött". Az általában nem derül ki (vagy csak később), hogy hány és milyen állami szerv vagy vállalat foglalkozott már az idáig a bejelentés tárgyával. A kényszerű ismétlődés oka az esetek nagy százalékában olyan elutasítás, amely a bejelentő (feltaláló) megalapozatlan állításaira vezethető vissza[3].

A tudomány művelői, a kutatók, a menedzserek, a külkereskedők méltán várhatnák el a TKE-től, hogy tanúsítsanak józan mérsékletet az újdonságok megítélését, kilátásait, abszolút és relatív értékét tárgyaló közleményeikben, törekedjenek objektivitásra és – mindenek felett – audiatur et altera pars! A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága nemrégiben hozott elvi döntésével *megerősítette* a tudományos viták szabadságát, nincs mód tehát arra, hogy szakmai ellenvéleményt személyi jogok megsértésének vagy akár becsületsértés és rágalmazás köntösébe csomagolva tereljenek jogi (peres) útra, megint csak a kutató vitapartner idejét elrabolva bírósági tárgyalásokkal.

A korábban említett szakadék egyfelől a kutatás-fejlesztéssel hivatásszerűen foglalkozók tábora, másfelől a „nem tervezett" innovátorok, azok lobby-köre és az esetenként mögöttük álló TKE között jelenleg nem szűkülni, hanem szélesedni látszik. Érthető, ha a szakemberek körében ellenérzés alakul ki, amikor lépten-nyomon saját tudományterületüket érintő, helytelen szakmai nézeteket tükröző vagy egyszerűen tájékozatlan, félrevezető közleményeket kénytelenek olvasni, ráadásul hibás terminológiával.

Bizonyára mindenki olvasott már például a magyar sajtóban *világszabadalom*ról (ilyen sajnos nem létezik). Kedvelt fogás a műszaki újdonságtól várható üzleti eredmény aránytévesztő felértékelése. „Dollármilliókat hozhat", „a várható haszon csak százmilliókban mérhető" szófordulatok napirenden vannak s ehhez hadd jegyezzük meg, hogy 1979-ben és 1980-ban Magyarország összesen csak 5 olyan licencet *vásárolt*, amelynek értéke az 1 millió USD-t meghaladta, de egyikük sem a 2,5 milliót, 1 millió USD-os licen*celadás* pedig már kivételes nagy sikernek számít.

A különböző nemzetközi kiállításokon megjelenő magyar kiállítókról készült riportokban nem ritka a rózsaszín remények keltése. „Világcégek mutattak komoly érdeklődést" (világszabadalom – világcég) a szokásos formula – ami a deheroizáló tapasztalat fényében többnyire annyit jelent, hogy megnézte a tárgyat vagy magával vitt egy prospektust (esetleg egy pohár tokajit is elfogyasztott).[4]

Mezei András „Ilyen gazdagok vagyunk?" című, mozgósító hatású könyvében – az egyik feltaláló szájába adva – elmarasztalja az egyik külkereskedelmi vállalatot, mivel álnok módon fo-

rinttal fizette ki a feltalálót az export-bevételből – konvertibilis valuta helyett. Vajon mit szólt ehhez az eljárást szabályozó Magyar Nemzeti Bank?

A példatár akár korlátlanul bővíthető. Ám a felhozott példázatokkal korántsem az volt a célom, hogy a vélemények szabad ütköztetésének lehetősége ellen érveljek, vagy megkíséreljem eltorlaszolni olyan innovációs folyamatok útját, amelyek magánfeltalálók okos gondolatait igyekeznek megvalósítani. Mindössze arról van szó, hogy felismerhető egy jelenség, amely aránytévesztésen alapszik, amely társadalmilag káros következményekkel jár, s amelyre fel kell hívni a kutatók, fejlesztő mérnökök, menedzserek, közgazdászok, újságírók figyelmét.

Az ismertetett jelenség összefoglaló jellemzése

A társadalmi ellentmondásokhoz, értékítéletek eltolódásához vezető jelenség összetevői a következőkben foglalhatók össze:

a) A demokratizmus ürügyén bizonyos egyedek és csoportok *beleszólási jogot* követelnek maguknak olyan kutatási, műszaki fejlesztési, ipari, gazdasági – röviden szakmai – folyamatokba, amelyeknek sokszor nem ismerik játékszabályait, szakmai hátterét, feltételeit, követelményrendszerét.

b) A beleszólás nemegyszer *zajos kampány* formáját ölti, amellyel megkísérlik befolyásolni a döntéshozókat és elnémítani a – szakmai oldalról fellépő – ellenzőket.

c) A vázolt folyamatok esetenként valamely magánfeltaláló által kidolgozott ötlet körül kristályosodnak ki, amelyet a támogató lobby résztvevői vagy az állami kutatóintézetekkel és különböző államigazgatási szervekkel vagy szakmailag megalapozott hírnevű tudósokkal szembenállva próbálnak elfogadtatni.

d) Az *a–c)* alattiakban az úttörő szerepet a TKE vállalja fel, amely számos esetben kísérletet tesz a közvélemény *manipulálására* és sajátos eszközeinél fogva nem hagyja a fair vitát kibontakozni. A kampányokban az úgymond „hivatalos" szakemberek véleményét alig veszik figyelembe.

e) A sikerre vitelre kiszemelt, de sokszor kellően nem bizonyított találmányok és egyéb újdonságok körül zajló hírverés gyakran *túlértékeli* a várható műszaki-gazdasági eredményt, a közvéleményben nagy várakozásokat ébresztve. A siker többnyire vagy elmarad vagy nagyságrendekkel kisebb léptékű a beharangozottnál. Ilyenkor a kudarcot a bürokrácia, a konzervatív apparátus stb. nyakába varrják.

f) Az említett folyamatokba bekapcsolódó TKE outputjának színvonala szakmailag általában igen alacsony, tévedéseket, pontatlanságokat, félreértéseket tartalmaz.

g) Az állami kutatóhelyeken folyó fejlesztési programokkal a TKE – súlyukhoz és érdemükhöz mérten – igen keveset foglalkozik, a magánfeltalálók esetében kifejtett „mozgósítási effektus" itt úgyszólván teljesen elmarad.

Felmerülhet az az ellenvetés, hogy a vázolt történések esetlegesek és csak az állampolgárok szűk körét érintik. Sajnos azonban nem így van. Még ha a közvetlenül érintettek száma nem is jelentős az össz-népességhez viszonyítva, épp olyanokról van szó, akiknek a műszaki színvonalra, a gazdaságra kifejtett hatása – tevékenységük jellege miatt – nem elhanyagolható. Ezeket a szakembereket aligha ösztönzi nagyobb tudományos teljesítményre, ha például a legjelentősebb média, a milliós nézőszámot vonzó televízió Ötletmecces adásában a műsorvezető elnéző mosollyal hallgatja a felkért szakértő (opponens?) negatív véleményét a feltálalt újdonságról, majd – perdöntőnek fogadva el a szintén zsűritag (!) *költő* kevéssé tényszerű hozzászólását (kb. így: ebben az emberben én mégim megbízom) – a szakértővel ellentétes döntés születik.

Még a műszaki és természettudományi szakemberek társadalmi szervezete, a MTESz lapjában, a FÓRUM-ban is megjelenhetett a közelmúltban olyan cikk (ráadásul Lázár István tollából, aki éppen problémaérzékenységéve, sokoldalúságával, körültekintő érvelésével szerzett méltán elis-

merést), amely arra szólít fel, hogy a szakemberek „figyeljenek oda arra, amit a tacsvonalon kívülről bekiabálnak". Mintha bizony nem éppen az lenne a probléma, hogy arra nem figyelnek, amit a *pályán* kiabálnak. A cikk kevéssé meggyőzően bizonygatja, hogy komplett laikus is találhat fel nagy horderejű dolgokat. Ám, ahogy említettem volt, a Nobel stílusú feltalálóktól már messze sodort bennünket a számítógépek, az atomenergia és az interdiszciplinaritás kora.

Néhány javaslat a kiút kereséséhez

Milyen módon lehetne a kialakult – vagy hátha még csak kialakulóban levő – helyzeten javítani? Mindenekelőtt úgy, hogy *mindenki maradjon a szját kaptafájánál*, ugyanakkor törekedjék arra hogy maximális objektivitást tanúsítva tartsa magát a szakmai (tudományos, műszaki, gazdasági) argumentumok erejéhez, sine ira et studio mérlegelve az elhangzó érveléseket. Tehát a következő szereposztás lenne javasolható:

- a *kutató:* kutat, fejleszt, hasznos dolgokat hoz létre, tárgyilagosan értékeli az outsiderek teljesítményét is;
- a *menedzser:* szervez, irányítja az innovációs folyamatot, elhárítja a gátló tényezőket, ésszerűen kockáztat, de csak bizonyított ügyekre fordít időt és pénzt;
- a *TK* népszerűsít, buzdít, katalizál, de nem akarja helyettesíteni a szakembereket, hallgat rájuk, törekszik a mértéktartásra és nem áldozza fel a sztori oltárán az *Ügyet*;
- a *magánfeltaláló:* mindent megtesz újdonsága sikerre vitele érdekében, de nem aránytévesztő módon és eszközökkel;
- *A^2*: szurkol a magyar eredményeknek, munkahelyén felkarolja az innovációs mozgalmat, egészséges kritikával fogadja a TK közléseit;
- a *költő:* költ.

Legyenek továbbá egészséges, demokratikus vitafórumok – a MTESz például erre kiválóan alkalmas –, amelyeken minden gazdaságfejlesztést szolgáló javaslat (új technológia bevezetése, alternatívák közti választás, az innováció gátló tényezőinek elhárítása stb.) szőnyegre kerülhet, de a szakmai színvonal, a kompetencia biztosítása érdekében a hozzászólás primátusa azokat illesse meg, akik szakirányú munkásságot, diplomát vagy konkrét eredményeket tudnak felmutatni. Az előzetesen megvitatott, elhatározott, az országos vagy vállalati kutatási-fejlesztési, beruházási tervekbe beépített programokat, kutatásfejlesztési irányokat ne lehessen kívülről, laikus módon megkérdőjelezni, hanem azok részesüljenek értő, partnerkapcsolaton és szakszerű információkon alapuló, széles körű támogatásban a tömegkommunikáció (TK) részéről.

Sperlágh Sándor

JEGYZETEK

1. A tudományos és technológiai kérdésekbe való „beleszólási jog" kérdéséhez érdekes adalékul szolgálhat az USA állami kutatásirányító szerve, a *National Science Board* által végzett, 1635 főre kiterjedő reprezentatív közvéleménykutatás (Science Indicators 1980. Washington, 175-176. o.). Itt többek között azt vizsgálták, 3 kiválasztott témakörre (űrkutatás, élelmiszeripari adalékanyagok, atomerőművek) kiterjedően, kinek a kezében látná a közvélemény legszívesebben a döntést. Annak ellenére, hogy a kiválasztott témák igen „érzékenyek", a megkérdezettek többsége egyértelműen a tudósok és mérnökök kompetenciája mellett tette le a voksot (űrkutatás 69%, élelmiszeripari adalékok 82%, atomerőművek 59%), míg az állampolgárok – laikusok – szavazatarányа sorjában 17, 27, illetve 45% volt (kettős besorolás, illetve válaszadás is megengedett volt).

A RÉTEG

2. Néhány évvel ezelőtt munkatársaimmal mintegy 100 sikertelen innováció elemzést végeztük el, kutatva a kudarcok okait. Számos olyan esetet tártunk fel, ahol a feltaláló állításai nem feleltek meg a valóságnak, a kísérletek nem igazolták az ígért előnyöket, a feltaláló bevallotta, hogy lényegében egy külföldi megoldás „utánérzését" állította elő, a találmányt nem ajánlhatta fel jogszerűen, mivel már másnak fűződött hozzá joga stb.
3. Ne tekintse türelmével való visszaélésnek az Olvasó, ha egyetlen, de szignifikáns példát idézek A 70-es évek első felében, amikor a török légitársaság DC 10-esének emlékezetes katasztrófája történt Párizs közelében, egy ismert szépírónk beadványt intézett az illetékes szakminiszterhez, forradalmian új repülőgép konstrukció megvalósítását és licencként való értékesítését javasolva, mely egyrészt dollármilliókat hozhat az országnak, másrészt véglegesen kiküszöböli a légi katasztrófák bekövetkezését. Mindössze annyit kell tenni, hogy a repülőgépek törzsét 3-4 egymáshoz „zsanérszerű" csuklós alkalmatosságokkal csatlakozó, könnyen nyitható és zárható szegmensekből kell legyártani és mindegyik egységet külön, nagyméretű ejtőernyővel kell felszerelni. Baj esetén a pilóta gombnyomására a csuklók szétnyílnak, a gép 3-4 önálló részre esik szét s ezek mindegyikét – a benne ülő utasokkal együtt – az időközben automatikusan kinyíló óriás ernyő biztonságban a földre szállítja. F bejelentést szintén ki kellett vizsgálni s meg is kellett – szakmai alátámasztással indokolva – válaszolni.
4. A „világcég" fogalmával kapcsolatban tanulságul szolgálhat a 8-9 évvel ezelőtt nagy TK hullámokat kavart magyar liftkonstrukció esete. Ez valóban jobb sorsra méltó ügy volt, azonban az akkori hazai légkör még nem kedvezett az innovációk befogadásának, így licencként próbálták meg külföldre eladni. Ekkor tűnt fel B. úr, aki – a TKE szóhasználatában – világcég vezetője volt és személyesen érdeklődött a magyar találmány iránt. Egy-két éves szünet után – épp a TK kampány hatására – próbáltuk reaktiválni az ügyet és természetesen B. úr cégét kerestük meg elsőnek. Telefonja nem felelt, telexre nem válaszolt, ami szokatlan volt, tőkés vállalatról lévén szó. Ekkor a B. cég székhelyén működő magyar kereskedelmi kirendeltséget kértük meg: nézzenek utána, miért nem válaszol a világcég. Ekkor derült ki, hogy a világcég B. úr *lakásán működik*, 2 alkalmazottja van, de most épp üdülni ment, azért nem veszik fel a telefont.

BIHARI MIHÁLY

POLITIKAI KULTÚRA ÉS DEMOKRATIKUS REFORMOK

Való igaz, amit *Gombár Csaba* vitaindító cikke tartalmaz, hogy a politikai kultúra, ezen belül a politikai intézmények politikai kultúrát meghatározó szerepe nem került még az erők és az eszközök koncentrálását biztosító tudománypolitika figyelmének előterébe. Pedig – véleményem szerint legalábbis – nem kevesebbről van szó, mint társadalmi-politikai reformjainak sikeréről vagy sikertelenségéről. Hogy miért, azt a továbbiakban próbálom bizonyítani, de előtte a politikai kultúra néhány más összefüggéséről szeretnék írni.

Nemzettudat, történelmi tudat és politikai kultúra

Egyetértek *Gombár Csaba* megállapításával, hogy a politikai kultúra a politikai ideológiával, a közvéleménnyel és a közerkölccsel egyetemben a társadalom tudatának közvetlenül politikai jelentőségű része. Hozzátenném azonban, hogy a társadalom kollektív tudatának még két másik összetevője is közvetlen és szoros kapcsolatban van a politikai kultúrával, nevezetesen a nemzettudat és a történelmi tudat. Ezek is történelmi termékek, ennyiben változóak, változtathatóak, de a történelmi kontinuitás is jellemző rájuk. Ráadásul a hétköznapi tudat mélyáramlataiban hatva, szinte rejtett – de annál hatékonyabb – szocializációs mechanizmusok keretében öröklődnek át, hatnak, stabilizálódnak a nemzet-, a történelmi tudat és a politikai kultúra tartalmi elemei. Látványos szervezeti, tömeges személyi-vezetői változások, a társadalmi struktúra átalakulása, a hatalom jellegének megváltozása ellenére is állandósulnak a politikai kultúra bizonyos elemei. Vajon a nemzet-, a történelmi tudat és a politikai kultúr területén is kialakult – a *Hankiss Elemér* által elemzett – „első" és „második társadalom"? Véleményem szerint igen, és azokkal az összefüggésekkel – mutatis mutandis – leírhatóan, amit *Hankiss Elemér* kifejtett.[1]

A nemzettudat, a történelmi tudat és a politikai kultúra egymással oly szoros, egymást átható és determináló kapcsolatban van, hogy külön-külön elemzésük elég nehéz. A nemzet- és a történelmi tudat deformációi, megkettőződései a politikai kultúra deformációihoz és megkettőződéséhez vezet, és fordítva: a politikai kultúra hasonló

negatívumai akadályaivá válnak az egészséges nemzet- és történelmi tudat kialakulásának. Mivel a politikai hatalom megszerveződése – néhány kivételtől eltekintve – nemzeti (vagy több nemzetiségű) államok keretében játszódott le, és mivel minden politikai rezsim újraértékelte és írta saját nemzeti történelmét, ennek következtében változtak a nemzeti-történelmi értékek, a példaképek, az események pozitív vagy negatív értékelése, az ideálok rendszere, ennek következtében változtak a politikai értékek, értékkategóriák, azono si minták stb.

A nemzettudat és a politikai tudat torzulásai – főleg az ötvenes évek elején – olyan politikai szocializációs zavarokhoz, kettészakítottsághoz – vagy ahogy *Kéri László* nevezi – „szétszedett politikai tudathoz" vezettek, amelyek éppen a legnegatívabb összetevőit erősítették fel, segítettek tömegméretekben elterjeszteni a politikai kultúrának. Gondolok a mindennapi létnek az alattvalói tudatot erősítő olyan összetevőire, mint a félelem az „aktatáskás emberektől", amely könnyen átalakult a tervkölcsönjegyzőktől, a tsz-t szervezőktől, a Pobedán érkezőktől, a bőrkabátos emberektől, a hajnalban élesen csengetőktől, a hümmögve hallgatóktól, az agresszív agitációval fellépő, a hivatalokra hivatkozó és pecséttel rendelkező, a „mindent úgy is tudunk, de azért írja le" fellépésű vallatoktól, az érvekkel és a csendes szóval éppúgy, mint a hangos tiltakozással megingathatatlan hitű elöljáróktól való félelmekké. De ide tartozik a szélsőségekben való előítéletes gondolkodás, a dolgok és jelenségek árnyalt megítélését elvető fekete-fehér értékelés, a vakhit és a lelket nyomorító önkritika tömeges elterjesztése, az eleve elrendeltetett és megváltoztathatatlan hierarchikus függés és kiszolgáltatottság mindennapi szocializációs élménye is. A minden ami jó mástól, és mindenképpen felülről kaptuk évekig sulykolt gondolata, éppúgy a politikai kultúra torzulásaihoz vezetett, mint a „fent úgy is tudják, mi a jó, jobb nem beleszólni" megkövetelt hozzáállása, az „eltűntek iránt jobb nem érdeklődni" mindennapi tapasztalata, az egység egyenlő a teljes azonossággal és az egyetlen szervezet és az egyetlen vezetővel való teljes és fenntartás nélküli azonosulással, a kiürült, de kötelező politikai rituálék végigjátszása.[2]

Másik oldalon, a hierarchia felső szintjein pedig újratermelődtek a „bratyizó, kasztdemokrácia" (*Veres Péter*) befelé toleráns, de kifelé kirekesztő viselkedési típusai és sztereotípiái: „hogyne elvtárs", „azonnal kérlek", „természetesen mindent megteszek", „miért nem szóltál előbb, csak egy szavamba kerül", „köztünk ez természetes" stb.

Kirekesztés és kirekesztettség, azonosulás és hit nélküli kiszolgálás, lenézés és kiszolgáltatottság évszázados mindennapi kollektív élményei újratermelődtek és nehezen oszlanak a szocializmus körülményei között. Nyilván, hogy ezek a mindennapi lét objektiválódott és intézményesült viszonyai, a hatalom torz mechanizmusai *folytatták* évszázadok politikai gondolkodást, mentalitást, beállítódásokat, reagálási módszereket, vagyis a politikai kultúrát torzító hatásukat. A mindennapi lét és a politikai hatalmi szerkezet túl sok konstans elemet emelt át, sok tekintetben még tovább torzítva, a magyarság elmúlt századaiból. Ugyanekkor megszűntek a népi önkormányzatok (falusi, területi, városi, munkás és szakmai önkormányzatok) demokratikus gondolkodást, vi-

takultúrát, megegyezést és kompromisszumot keresö mentalitást erösítö, a demokratikus rend és fegyelem szabályait terjesztö, a „szabadság objektív technikát" (*Bibó István, Szücs Jenö*) elsajátító szervezetei.

A politikai kultúra — miként *Gombár Csaba* is kifejti — *történelmi termék* és *csoportkötött* jelenség. Normális fejlödésének alapvetö feltétele a társdalom érdektagoltsága alapján kialakuló politikai csoportok léte. Ezek nélkül, a politikai szocializáció legfontosabb tényezöi nélkül, óhatatlanul torz szocializációs folyamatok keretében nevelödött nemzedékek sora követi egymást.

A nemzeti azonosságtudat zavarai nagyrészt a politikai kultúra torzulásaiból erednek, ugyanakkor a nemzeti identitás zavarai a politikai kultúra zavaraiként is megjelennek.

Úgy vélem, hogy a nemzeti tudat, a történelmi tudat és a politikai tudat zavarai csak együttesen, egymással kölcsönhatásban küszöbölhetök ki és mindhárom csoportkötött és történelmileg kialakuló kollektív tudati eleme ugyanannak a folyamatnak: a politikai szocializációnak a keretében alakul ki, ezért a politikai szocializációs mechanizmusok javítása kulcskérdés a politikai tudat egészségesebbé tétele során.

Politikai kultúra és politikai szocializáció

A politikai kultúra elsajátítása a politikai szocializáció folyamatában történik, ezért a politikai szocializáció zavarai a politikai kultúra zavaraiként jelennek meg. A politikai szocializáció ágensei közül önálló elemzést igényelne minden szocializációs faktor külön-külön és egymással együttható hatásának vizsgálata, így a család, az iskola, a kortárscsoport, a mikroközösség, a tömegkommunikáció, a politikai szervezetek hatásának elemzése. Mint ilyen jellegű átfogó kutatás az *MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet*ében folyik,[3] a politikai szocializáció empirikus elemzése nyilván sok homályos elképzelésünket fogja cáfolni vagy megerösíteni. Így azt az elöfeltevést is, hogy a politikai kultúra elsajátítása során a két legföbb probléma hazánkban, véleményem szerint: egyrészt a szocializáció keretében közvetített *tartalom nem autentikus és inadekvát volta*, ami a társadalom megkettözödéséhez vezet a politikai kultúra elsajátítása és mködése során is, másrészt az egyik legfontosabb értékeket, normákat, ideálokat, kollektív érzelmeket, mentalitást, mi-tudatot és beállítódásokat — a társadalom felöl az egész felé és az egyén felöl a társadalom felé — közvetítö szocializációs összetevönek, a *politikai mikroközösségeknek a hiánya.*

A politikai mikroközösségek és a nagyobb politikai csoportok — amelyek szervezeti vagy nem szervezeti formákban, esetleg egy szervezeten belül is — kialakulhatnak, a politikai kultúra összetevöinek elsajátításában játszanak kiemelkedö és semmivel sem pótolható szerepet. Ezen kívül a politikai mikroközösségek és csoportok legtermészetesebb terepei és színterei a „politikai nagykorúvá válásnak", az állampolgári fellépésnek, de legföképpen az elsajátítot politikai kultúra (ismeretek, érzelmek, mentalitások, vitakultúra, meggyözö képesség és érvelési technika, a türelem és a türés, a többségi akarat

elfogadása, a másként vélekedők tisztelete stb.) kollektív ellenőrzésének, a közéleti-közösségi politikai magatartások értékelésének, azok megerősítésének és kritikájának egyaránt.

A demokratikus politikai kultúra csak gyakorlással sajátítható el és erősíthető meg, kitörölhetetlen tudati meghatározóvá válva a politikai magatartások tekintetében A tréninghez terepre, a politika természetes közegére, közösségi és csoportviszonyok keretében alakuló döntési szituációkra, valóságos alternatívákra, érdekérvényesítési lehetőségekre, a hatalom viszonyainak alakíthatóságára van szükség.

Jórészt az érdekeiket érvényesíteni kívánó, közösségi érdekeik révén integrált döntésbefolyásoló, a politikai akaratokat kifejező és a hatalom működését ellenőrző közösségek és csoportok hiányával magyarázhatók a politikai élet rossz beidegződései, előítéletei és negatív tartalmú sztereotípiái. Ezek közül jó néhányat említ *Gombár Csaba* (a sérelmi politizálás, a reform-hitetlenség, a kívülről szemlélés, a közmegegyezésre, a konszenzus kötésre való hajlandóság alacsony foka, a szűkkörű tolerancia, vagy annak teljes hiánya), de sajnos folytatható a sor. Úgy látom a politizálás természetes közegének hiánya kedvez olyan *vezetők* kiválasztódásának, akikre a „szervezeti óhitűség" (a politikai szervezetek omnipotens és omnikompetens felfogása) a jellemző, akik előtérbe helyezik a szervezeti-hatalmi előzetes túlbiztosításokat, ezzel a nyilvános vitákat eleve értelmetlenné téve, a nem formalizált, de a valóságos erőviszonyokhoz alkalmazkodó apparátus sikeremberek, a dörzsölt és rutinos szürke eminenciásoknak, a vitázni és érvelni nem tudó nagyhangú kijelentőknek, a felső kapcsolatokra hivatkozóknak. A *vezetettek* körében pedig egyrészt a „politikai névtelenek", és a politikától évszázados mentalitások alapján („nem való nekem a politika", „nem tisztességes dolog a politizálás", „fent úgy is tudják, nélkülem is, mit kell tenni", „minek szóljak, úgysem történik semmi" stb.) teljesen elfordulók tömegei termelődnek újra a szocializmus évtizedeiben is. Másrészt pedig még mindig tömeges a politikai infantilizmus és a politikai előítéletek újratermelődése. Politikai infantilizmus alatt értem a politikai mentalitásoknak azt a nyalábját, amelyek egy demokratikus politizáló közösségben a közéleti „trenírozás" kezdetei szakaszaiban általában megszűnnek, illetve megváltoznak. A politikai infantilizmus megnyilvánulásának tartom például: a korábbi sérelmek állandó felemlegetését, azok aktualitása nélkül; a konszenzusra, a kompromisszumra törekvést gyengeségnek felfogó alapállást; az engedményt nem eredménynek és a tartós együttműködés alapjának, hanem újabb és még erősebb támadás kiinduló pontjának tekintő felfogást; a szövetséges-keresés elutasítását; a végletekben gondolkodást; a mindent vagy semmit alapállást; a következmények végig nem gondolását; a totális támadást és lejáratást; a személyeskedő érvelést; a differenciálatlan gondolkodást; a szervezet központúságot; a titkos ügykezelést és a nyilvánosságtól való félelmet. A sor még folytatható, vagy az ellenkező előjelű politikai mentalitások, észjárás és vélekedés leírásával az általam pozitívnak tartott, demokratikus politikai kultúra összetevői is leírhatók.

A politikai infantilizmus a politikai intézményrendszer következménye, azért puszta neveléssel, tudati ráhatással nem lehet megszüntetni. Demokratikus politikai kultúrát kialakítani, sőt tömegesen elterjeszteni, csak demokratikus politikai intézmé-

ményekben és közösségekben lehet, „hiteles intézményekben" – ahogy *Pozsgay Imre* írja – vagyis, amelyekben beleszólhat az állampolgár a döntésekbe, ahol nyilvánosak a döntések és a részvétel, az ellenőrzés és a kritika lehetősége biztosítva van az állampolgárok számára.

Politikai kultúrát teremteni viszont csak hiteles intézményekben, nem pedig szimulált viszonyok között lehet; ott, ahol valóságos döntés van, s ebbe a döntésbe és annak előkészítésébe érdemben szólhat bele az állampolgár. A döntéseknek nyilvánosaknak kell lenniük, igénybe véve az állampolgárok részvételét, ami egyben ellenőrzés és kritika is. Ez előfeltétele a politikai kultúrának, enélkül nem számíthatunk kiteljedésre. Én nem hiszek az olyanfajta demokratizálásban, ahol először kézbe veszik az állampolgárt és valamiféle aufklärista buzgalommal, felvilágosító akcióval kulturált és tudatos állampolgárrá változtatják, majd bevezetik a demokráciába. A kettő külön nem megy, mert úszni csak vízben lehet megtanulni, mint azt *Hegel* mondta. Ezért intézmények nélkül a politikai kultúra fejlesztése elképzelhetetlen. Történelmi tények, tapasztalatok igazolják, hogy a magyar társadalomban az utóbbi évszázadokban megvolt az önkormányzásra való képesség. Olyan iszonyúan nehéz helyzetben, mint amilyenekben a török hódoltsági területeken voltak a mezővárosok, ragyogó, ma is példaszerűnek mondható önkormányzatot tudtak teremteni. Vagy, hogy legújabb kori történelmünkből említsek példát: a felszabadulás első hónapjaiban, a közigazgatási vákuum kellős közepén, amikor elkotródott a régi közigazgatás és annak minden intézménye, a Tiszántúlon százával alakultak bölcs és mértékletes – jóllehet itt-ott túlkapásokat is elkövető – önkormányzatok. Pillanatok alatt átvették a felső közigazgatás helyét és önkormányzatot alakítottak a helyi lakosságból. Ez azt bizonyítja, hogy politikai kultúra ide vagy oda, ha egy nép rá van utalva, vagy lehetősége nyílik rá, akkor képes az önkormányzatra. Megteremti magának.[4]

A politikai rendszer és a politikai kultúra kapcsolata

A politikai kultúra a társadalom *politikai rendszerének egyik tartalmi összetevője*, a politikai szervezetek, normák, magatartások, az érdekviszonyok és a döntési mechanizmus, továbbá a politikai közösségek mellett. A politikai rendszer mint objektivációs rendszer az emberek tevékenységének eredményeként jön létre, azok által létezik, elkülönülve, esetleg elidegenedve a létrehozóktól és a társadalom tagjaitól. Az objektiválódás folyamatában a normákat, a szervezeti és a nem szervezeti politikai magatartásokat, az ideológiát, a döntési-hatalmi viszonyokat viszont meghatározzák a politikai intézményeket létrehozó és azokat működtető emberek által hordozott politikai kultúra összetevői.

A politikai kultúra mellett, a közerkölcs és a jogtudat közvetlenül áthatja, formálja a politikai rendszer elemeit, sajátos tartalmat adva azoknak.

A politikai rendszer egyes elemeiben tárgyiasult politikai kultúra, elsősorban a hatalom birtokosainak politikai kultúrája *a politikai hatalom kultúrája*, ami nem min-

dig azonos a társadalomban domináns politikai kultúrával, megmutatja annak értékeit, minőségét. Az objektivációs rendszerként működő politikai rendszer kondicionálja a politikai magatartásokat, azok számára meghatározott lehetőségeket, korlátokat teremtve. A politikai rendszer objektiválódott alrendszerei természetesen azoknak a mentalitásoknak, gondolkodási és viselkedési formáknak kedveznek, amelyek adekvátak a politikai rendszer objektivációs mechanizmusaival. Nem kedvez, háttérbe szorítja, szelektálja azokat a viselkedéseket, gondolkodásokat, beállítódásokat, amelyek eltérő tartalmúak a politikai rendszert átható politikai kultúrához képest. Így elég alapvetően szervezetközpontú, a konfliktusokat kiiktatni igyekvő, a nyílt vitáknak nem kedvező, a hierarchikus integrációt abszolutizáló, az információ blokkoláson alapuló hatalmi mechanizmus nem kedvez, sőt háttérbe igyekszik szorítani a nem szervezeti formákban megjelenő, a konfliktusokat nyílttá tevő és azokat nyílt vitákban végigharcoló, a horizontális integrációt bázis növelésre felhasználó, az összes releváns információt a közéleti nyilvánosság elé tároló politikai viselkedéseknek, fellépéseknek. Bizonyos értelemben a rendszer logikájával ellentétes, „rendszeridegen" magatartásoknak tűnnek, a velük járó feszültség, diszkrimináció, esetleges szankció miatt tömegesen el sem terjednek a politikai kultúra ezen megnyilvánulásai. Ahhoz, hogy a politikai kultúra ellentétes előjelű, más tartalmú összetevői terjednek el tömegesen, a politikai intézményrendszer változtatására van szükség, mégpedig az objektivációs rendszerként működő politikai rendszer minden elemére kiterjedő változásokra. Nem egyszerűen más szervezetekre, egy-két új intézményre van szükség, hanem — ezeken túl — a hatalom jellegének és minőségének átalakulása kedvezhet annak, hogy a demokratikus politikai kultúra tömegméretekben elterjedjen. Kedvező történelmi feltételek mellett és szituációkban viszonylag rövid idő alatt képesek nagy tömegben az emberek elsajátítani a demokratikus politikai kultúra összetevőit.

Ezek a kedvező történelmi szituációk részben tudatosan alakíthatók, bizonyos értelemben tervezhetők is. A kedvező történelmi szituációk megteremtésében kulcsszerepe a tudatosan és demokratikusan megtervezett *társadalmi reformoknak* van.

Minden társadalom többféle politikai kultúrát őriz, hordoz magában. De, hogy végül is miféle politikai kultúrák léteznek egy adott időben, egy adott társadalomban, azt csak a politikai és közéleti nyilvánosság fórumain ismerhetjük meg.

Ha politikai nyilvánosság fórumai korlátozottak és nem működnek megfelelően, akkor empirikus politikai felmérésekkel sem lehet feltárni, hogy végül is miféle politikai kultúrák élnek és hatnak a társadalomban. Ahogyan az érdektörekvések és a politikai tagoltság is csupán a valóságos politikai cselekvések és mozgások révén ismerhető meg, ugyanígy a politikai magatartásokat meghatározó csoportminőségű politikai kultúrák is. A szociológus és a politológus, de a gyakorlati politikus is találgatásokra, sejtésekre kényszerül a politikai kultúra tartalmát és várható hatásait illetően, a politikai kultúra magatartásokban megnyilvánuló természetes terepe, a politikai-közéleti nyilvánosság nélkül.

A politikai kultúrát éppúgy, mint az érdektörekvéseket és az érdektagoltságot, nem lehet csupán „beszámítani" a meghozandó döntések során, mintegy úgy gondolva,

hogy elegendő, ha a döntéshozók figyelembe veszik a várható reagálásokat. A politikai kultúra és az érdektörekvések, a politikai vélemények és akaratok alulról *képviselve* és *képviseltetve* mutatkoznak meg igazán, lehetővé téve, hogy a döntésbefolyásoló részvétel révén nagy valószínűséggel kiszámíthatók legyenek a várható döntések társadalmi következményei, az egyes csoportok reagálásai.

A latens, nem nyilvános érdekpluralizmus és politikai tagoltság mellett a „terepszínűbe öltözött" (az első társadalomban megjelenő) politikai kultúrák is kiszámíthatatlanok, hatásuk felmérhetetlen egy-egy politikai döntés esetén.

Az első és második politikai nyilvánosság és mozgástér szétszakítottsága ugyanakkor kedvez a fantom-gyártásnak, a nem ellenőrizhető alapú, erejű, szélességű és valódiságú politikai félelmek kialakulásának. Ezek közül az is visszahúzó, ha a *hatalommal szemben alakulnak ki olyan félelmek*, amelyek indokolatlanok. Ezek a félelmek csökkentik a közmegegyezés, a kompromisszumkötés, a nyílt politizálás, a politikai bizalom, a hatalom kiszámíthatóságába vetett hitek és meggyőződések elterjedését. De úgy vélem, hogy még súlyosabb romboló félelem: a *hatalom félelme*. A politikai nyilvánosság hiánya megkönnyíti, sőt bizonyos értelemben szükségszerűvé is teszi a politikai fantomok gyártását. Ezek a fantomok ráadásul a politika színterén azzal a sajátossággal bírnak — ahogy *Bibó István* írta —, hogy előbb-utóbb meg is jelennek, a túlgerjesztett félelem hívja életre őket, bizonyítva sejtéseinek valódiságát, előre- és éleslátását, fantom-elhárító tevékenységének szükségszerűségét. Mindez nem csupán a politikai életben okoz zavart, hanem a politikai mentalitások, reakció-készségek belső világában is, amelyek meghatározó erejűek a politikai magatartások alakításában.

A politikai rendszer nyilvánosságának és a közéleti tevékenységek színterének közvetlenül politikai kultúrát befolyásoló szerepe van, nemcsak, sőt nem is elsősorban a társadalom tagjai által hordozott politikai kultúrát illetően, hanem a hatalom politikai kultúrája szempontjából is. A hatalom politikai kultúrája pedig túlsúlyos elem — főleg a politikai rendszerközpontú társadalmakban — a többi csoportokhoz kötődő politikai mentalitás, reakció-készségek, vagyis a politikai kultúra tartalmának alakulása és funkcionálása szempontjából.

Társadalmi reformjaink és a politikai kultúra

Sikeres társadalmi reformokhoz reformkorszakra van szükség. A reformok sikeréhez azonban nem elegendő az a tény és annak felismerése, hogy reformálásra érdemes, sőt szükséges intézményei vannak a társadalomnak. A reformkorszak reformfeltételeit meg kell teremteni, ezzel biztosítva a reformok realitását.

A politikai rendszerközpontú társadalmakban a politikai rendszernek alapvető szerepe van a társadalmi reformok alakításában.[5]

Kettős értelemben is kulcsszerepe van a politikai rendszernek a reformfolyamatok alakításában: egyrészt a társadalom egyes alrendszereinek modernizációs reformjait indukálják, felerősítik, felgyorsítják, vagy éppen akadályozzák, lassítják,

visszafogják. Másrészt, fel kell ismerni azt, hogy a politikai rendszer reformja menynyiben szükséges a többi alrendszert érintő reformfolyamatok sikeréhez, a politikai rendszer időszerű reformjainak az elmaradása önmagában nem eredményezi-e a gazdasági, a kulturális, az oktatási stb. reformok lelassulását, esetleg kudarcát?

Mi ebben a politikai kultúra szerepe, kérdezheti valaki? Egyrészt az, hogy a reformok szükségességének a felismeréséhez nem elegendő néhány kitűnő koponya tudása, mert ez könnyen vezethet a centrálisan erőszakolt reformok sikertelenségéhez, a sérelmi politizáláshoz, a reformokkal szemben kollektív előítéletek kialakulásához, reformhitetlenséghez, sőt demagóg reformellenességhez — vagyis a politikai kultúra torzulásaihoz a társadalomban. De ugyanebből fakadnak a felvilágosult centrális reformerek gyakori előítéletei és rossz beidegződései is: az értetlen és értelmetlen emberek tömegéről, az erőszakolt propaganda, nevelési és felvilágosító akciók szükségességéről, amiben ugyanakkor ők maguk sem hisznek, ez cinizmust szül, de formálisan visszaigazoltatják a reformsikereket, de szüli továbbá a hatalom türelmetlenségét, ami a politika törvényszerűsége következtében az „akarat szertelenné" válásában, a valuntarizmus terjedésében, a reform-ellenzőkkel szembeni adminisztratív fellépésekben, a gyanakvásban stb. nyilvánul meg. Rosszul elkezdett, és időzített, tömegbázis nélküli reform (ha mégoly tisztességes és szükséges is) mindkét oldalon a politikai kultúra torzulásaihoz vezet.

A politikai kultúra szerepe a reformok sikeres végigvitelében másrészt abban is kimutatható, hogy a reformok realitásához tartozik a reformhoz szükséges feltételek megteremtése is. Ezek a szükségszerű feltételek a következők:

1. A megreformálni kívánt társadalmi szféra valós elemzéséből kiinduló *koherens reformkoncepció.*
2. A *központi hatalom* és irányító apparátus *reformelkötelezettsége.*
3. A reformok sikeres folytatásához szükséges *kritikus nagyságú* tömegbázis kialakulása a társadalomban.
4. A reformhoz szükséges *politikai mozgástér* megteremtése nemzetközi és belső viszonylatainkban.
5. Felkészülés a *reformellenzék* és a reformokkal óhatatlanul együttjáró *konfliktusok feltárására* és a konfliktusok *demokratikus kezelésére.*
6. A reformok továbbviteléhez szükséges *reformérdekeltség* megteremtése.
7. A *reform eredményeinek* folyamatos *intézményesítése,* megkérdőjelezhetetlenné téve azokat.

Ha a reformfeltételeken túl, azt is megvizsgáljuk, hogy milyen *politikai tartalmú, jellegű* demokratikus reformfolyamatra van szükség, még inkább nyilvánvalóvá válik a demokratikus politikai kultúra és a demokratikus reformok szoros kapcsolata.

Számba véve a magyar társadalom politikai-hatalmi berendezkedését, elfogadott társadalompolitikai célkitűzéseit, véleményem szerint a következő követelményeknek kell hogy megfeleljen korunk reformpolitikája:

- a párt történelmi feladataként és politikai kötelezettségként fel kell hogy vállalja a demokratikus reformok irányítását és társadalmi szervezését;

- olyan intézményrendszert kell kiépíteni a politikai reformok keretében, amelyek lehetővé teszik a közösségi érdekek integrálását, politikai képviseletét, ütköztetését és a közösségek politikai akaratának érvényesítését a döntési folyamatokban;
- a politikai nyilvánosságot és közvéleményt demokratikusan szerveződő és politikai ellenőrző szerepet betöltő tényezővé kell emelni;
- a társadalomban meglevő érdekek és vélemények sokféleségét toleráló intézményrendszert kell kiépíteni;
- az egyes társadalmi alrendszerek (gazdaság, politika, kultúra, oktatás stb.) reformmozgalmait össze kell hangolni;
- biztosítani kell a minőségorientált értékrend érvényesülését a reformok során;
- a reformok a közösségek és a helyi intézmények autonómiájára kell hogy épüljenek;
- a reformok kidolgozásában, végrehajtásában és a reformpolitika folyamatos korszerűsítésében biztosítani kell a demokratikus reformmozgalmak szerveződésének feltételeit.

A vázolt *társadalmi reform központi eleme* tehát: a szocialista demokrácia fejlesztése, a népi-nemzeti egység megteremtése és összekapcsolása a szocializmus ügyével, a demokratikus hatalmi berendezkedés segítségével.

A vázolt reformfeltételeket, azok megteremtését és a reformfolyamatok jellegét meghatározó követelményeket mélységesen áthatják a politikai kultúra összetevői: a politikai ismeretek és érzelmek, a csoportokhoz kötődő beállítódások és mentalitások, a politikai gondolkodás jellege, az előítéletek, a kompromisszum és konszenzus készség, a tolerancia terjedelme és jellege, az integrációra való hajlamosság és a különbözőségekből állandóan újrateremtett egység akarása, a politikai nyilvánosság intézményeinek működtetésével a politikai-hatalmi mozgások átláthatósága, a konfliktusok elfogadása, hatékony konfliktuskezelés és azok húzótényezőként való felhasználása, a demokratikus vitakultúra, a demokrácia rendjének és fegyelmének elfogadása és annak eltűrésére kényszerítés, a politikai pozíciók elosztásáért és az azokért való versengésben való részvétel pozitív értékkénti tételezése stb.

Természetesen a *demokratikus politikai kultúra* tömeges elterjedése erősítheti meg a reformfeltételeket és a reformfolyamatok jellegét. Politikai mozgások révén megteremtődő reformfeltételek a politikai rendszer objektiválódott alrendszereit (szervezeti rendszer, normarendszer, döntési rendszer, ideológia stb.) alakítják át, ezzel kedvező konstellációt teremtve az érdekeik által tagolt politikai rétegek, csoportok, szervezetek tagjai politikai tudatának átalakulásához, a demokratikus politikai kultúra elemeinek elterjedéséhez.

A demokratikus politikai kultúra *tömeges elterjedését* és megszilárdulását a demokratikus reformfolyamatok segíthetik elő a leginkább. A demokratikus reformok *sikere* pedig sok tekintetben a demokratikus politikai kultúra elterjedésétől és tömegessé válásától függ.

JEGYZETEK

1. *Hankiss Elemér:* „Második társadalom?" = Valóság, 1984. 11. sz.
2. Ennek döbbenetesen pontos szépirodalmi feldolgozását adja *Galgóczi Erzsébet:* Vidravas cím regényében. (Magvető, 1984.)
3. Publikációkat erről a kutatásról lásd: *Gyulavári Ágnes:* Politikai szocializáció modellek = Társadalomtudományi Közlemények. 1983. 4. sz.; *Fazekas József:* A politikai szocializáció - Társadalomkutatás, 1983. 2. sz.; *Kéri László:* Ifjúság és politikai szocializáció = Társadalmi Szemle, 1984. 1. sz.; *Kéri László:* A politikai szocializáció vázlata = Műhely, 1984. 5. sz., *Boros László–Kéri László:* Az ifjúság politikai szocializációja. (Kézirat, megjelenés alatt.)
4. *Pozsgay Imre:* Politikai kultúra és szocialista demokrácia (Interjú Pozsgay Imrével) = Műhely, 1984. 5. sz. 5. o.
5. Ennek kifejtését lásd *Kulcsár Kálmán:* Modernizáció a fogalom és a valóság = Magyar Tudomány, 1981. 6. sz.; A társadalmi változások és a modernizáció Magyarországon = Társadalomkutatás, 1983. 1. sz.; A mai magyar társadalom. Kossuth Kiadó, 1980., A politika Közép-Kelet Európában = Állam és Igazgatás, 1982. 7. sz.

CSEPELI GYÖRGY

MAGYAR NEURÓZIS?

Gombár Csaba mesterien képes újrafelfedezni fogalmakat, elgondolásokat, melyekről hajlamosak voltunk azt hinni, hogy végérvényesen bekerültek a nemzetről, történelemről, társadalomról alkotott gondolatok múzeumába, mivel irracionális előfeltevéseik, empirikus ellenőrizhetetlenségük és történelmileg kompromittált vészterhes ideológiákban játszott gyászos szerepük okán lemondtunk használatukról abban a reményben, hogy tisztultabb, világosabb előfeltevéseken nyugvó társadalmi gyakorlatunk talaján megújult gondolkodásunk mintegy automatikusan megszüli azt a racionális eszmerendszert, amely átvilágítja a társadalmi-társadalomlélektani valóság azon szögleteit is, amelyek korábban éppen eme lejáratott fogalmak, meg nem gondolt gondolatok okán zsákutcás megismerést eredményeztek. Hosszú időn át csak legyintettünk, amikor azt hallottuk, hogy egy népnek, nemzetnek nemcsak történelme, hanem „sorsa" is lehet, hogy a társadalmi ellentmondások osztályalapú mozgásaiban lelki-eszmei tényezőknek is szerep juthat, s hogy az eszmék, ideológiák nem csupán visszfényei a társadalmi alapnak, hanem *Goethe* bűvészinasaként elszabadult, önállósult erők lévén az alapra is vissza képesek hatni, s közérzetet, mentalitást, viselkedési kultúrát képezve nemcsak jól-rosszul tükrözik, hanem egyben teremtik is azt a társadalmi realitást, mely a mindenkori élő nemzedékek számára cselekvési alternatívákból álló teret képeznek. E térnek persze része az elmulasztott cselekvés, éppúgy mintaz elhamarkodott vagy elügyetlenkedett cselekvés is.

Úgy tűnik, hogy az eszmék történetében sem lehet tabula rasa-t teremteni, s amíg a valóság nap mint nap szembesít bennünket talányaival, nem tehetünk úgy, mintha ezek a talányok nem léteznének, nem hihetjük azt, hogy csupán üres képzelgések, pszichológiai lidércfények, melyek ismeretelméleti bírálatának szajkózásával megoldottuk a velük való leszámolást. *Gombár* a politikatudomány eszközeivel rekonstruálja a nemzeti karakter, mentalitás és gondolkodásmód sajátosságaira vonatkozó régi elképzelést, nyomatékosan felvetve, habár rokonszenvesen hipotetikus keretben, hogy hátha máig ható módon érvényesül a magyar — s nemcsak a magyar — történelemben a reflexek, reagálásmódok, optikák politikai kultúraként objektiválódott, nemzedékről nemzedékre szocializációs úton átörökített rendszere, amelyek révén anélkül, hogy tudnánk agy akarnánk, voltaképpen múltunk foglyai vagyunk, s ha ke-

servvel, reménnyel, közömbösen nézünk sorsunk elébe, voltaképpen százados szerepmeghatározottságoknak engedelmeskedünk.

Gombár a magyar mentalitást határozottan kudarckeresőnek, negativisztikusnak és pesszimistának láttatja, mely a pszichiátria számára ismerős patologikus kórformának megfelelően szorongást, cselekvési bénultságot, illetve meggondolatlan, irreális cselekvésekre való hajlandóságot takar hordozóiban. Látleletének magyarázatául politikai értékeink autoriter, antidemokratikus, kiszolgáltatottságokkal teli csillagzatát hozza föl, s a helyzet megváltoztatását a politikai értékek újrafogalmazásában, a konszenzus, a kompromisszum, a tolerancia, a kontraktuális társadalomszerveződés technikáinak meggyökereztetésében, folyamatos gyakorlásában látja.

Érvelésének sarkpontja, hogy a Habsburg-birodalom fölbomlását követően minden nemzet — kivéve a magyart — megtalálta számítását, elnyerte történelmi létezésének méltó jutalmaként függetlenségét, következésképpen bizakodó, prosperitást igérő, önmagára pozitívan szemlélő valóságkép igézetében élhet. Nem veszi azonban figyelembe, hogy a dunai birodalom fennállásának mintegy négy évszázada alatt távolról sem volt azon politikai értékek realizálódásának terepe, mely a bomlást követően egyfelől megszülte a „pesszimista" magyar mentalitást, másfelől életre segített a pozitív, az újjászületés élményével telített cseh, román, jugoszláv identitást, nem is beszélve a sémába semmiképpen sem beleillő osztrák „sikerélmény" sajátos körülményeiről. Nem vitatható persze szerintem sem, hogy a magyar történelem újkori alakulására vonatkozó köztudati tételek *egyike* túlhangsúlyozza a negativitást, amit bizonyít egy nemrég elvégzett értelmiség vizsgálat, ahol a 600 megkérdezett 61%-a úgy vélekedett, hogy történelmünk az európai nemzetek átlagához képest balszerencsésebben alakult, s mindössze 6% vélte úgy, hogy történelmünk az európai átlaghoz képest inkább szerencsésnek, mintsem balszerencsésnek minősíthető. Valóban összeállítható azoknak a létező köztudati elemeknek a listája, amelyek egységes rendbe kapaszkodva egy negatív, önmagával elégedetlen, „mazochista" magyar identitás meglétéről árulkodnak, ám ezzel szemben létezik egy másik, a romantika kelléktárából örökölt, pozitivitásra hangolt, önelégült, apologetikus nemzetönkép is, ahol a negatív elemek mint a magyarságtól függetlenül ható „objektív", illetve pusztán pszichológiai jellegű „szubjektív" tényezők jelentkeznek, nem csorbítván, inkább hangsúlyozván az azonosulás pozitív érzelmi tartalékainak létjogosultságát. Negatívra és pozitívra satírozott identitással egyként találkozhatunk tehát, miközben a többség magyar önszemlélete e kettő egyvelege, identitását a történelem „kétfejű fenevada" mardossa, mely — mint *Weöres Sándor*tól tudjuk — „ha tojásokat rak, egyik csőrével anyai hevet lehell rájuk, másik csőrével mind megvagdalja, összetöri".

Úgy gondolom, hogy e változatok minden nemzet önmagára vonatkozó képeiben előfordulnak, s megvitatásra csak az szorul, hogy mikor s milyen feltételek között jut egyik vagy másik túlsúlyra a társadalmi kommunikációban, ölti magára a „nemzeti karakter", „nemzeti mentalitás" uniformisát. Ha pusztán a politikai kultúra történelmileg örökölt állapota, illetve jelenbeli alakulásának mikéntje volna az alakító tényező, akkor értetlenül kellene *Gombár* „kontrollcsoportjainak" pozitivitásban meggyarapo-

dott önképe előtt állnunk, mert ha az egyes esetek nagy változatosságot is mutatnak, mint valamennyien a bécsi Landstrassetől keletre fekvő nemzetek, egymásnak inkább antidemokratikus tükörképei, mintsem a társadalmi demokrácia „élenjárókra" és „kullogókra" felosztható tanítványai lehetnének. Úgy vélem, hogy amennyiben egy társadalom mint „nemzeti egész" fogalmazza meg önmagát elsődlegesen, akár apologetikusan, akár „mazochista" módon jár el, egyaránt neurotikus öndefiníciót alkalmaz. Hiszen amikor karaktert, mentalitást, az individuális viselkedés megértéséhez szükséges lelki vonásokat tulajdonít önmagának mint csoportnak, akkor voltaképpen tagjait fosztja meg sokféleségüktől, viszonyainak elmaradottságát (ha úgy tetszik autoriteriánus voltát) leplezi el.

Ha egy nemzeti társadalom tagja képtelen megtapasztalni *saját* szerencséjét vagy szerencsétlenségét mint saját teljesítményének kockázatos, de mégiscsak tőle, saját magától függő következményét, s ehelyett a nemzet szerencséjén kell örvendeznie vagy a nemzeti balszerencsék áradata fölött eshet kétségbe, akkor mutasson a felszín bármilyen különbséget „mentalitásban", „karakterben", „észjárásban", a mély strukturálisan egy s ugyanazon meghatározottságú. *Gombár Csaba* gondolatmenete számomra ott csúszik meg, ahol egyenes összefüggést sejtet a demokratikus politikai értékek birtoklása és a nemzeti önbecsülés, lelki értelemben vett egészséges nemzeti identitás és karakter között. Ez a magyarság esetében talán azt kellene hogy jelentse, hogy feledjük a történelmi valóságot, a két vesztes világháborút, annak minden valóban tragikus következményeivel együtt, s vereségeink helyett figyelmünk összpontosuljon győzelmeinkre, pesszimizmus helyett sugározzunk optimizmust? Amilyen mértékben demokratizálódunk, olyan mértékben vessük el a világ színpadán viselt komor maszkunkat, s arcunk mutasson derűt, kedélyt mint szomszédainké?

Úgy vélem, hogy a tolerancia, kompromisszum, konszenzus értékei, valamint az azok érvényesülését biztosító kontraktuális jellegű politikai intézményrendszer következménye nem elsősorban a nemzeti önszemlélet kognitív dimenzióban nyilvánul meg. Egy demokratikusan szervezett nemzeti társadalomban a nemzeti önbírálatnak, önsajnálatnak, borongó kedélynek, sőt cinizmusnak és gúnynak a nálunk némelyütt fellelhető mazochista nemzeti önszemléleti zavaroknál jóval mélyebb és nyíltabb megnyilvánulásai lehetnek, anélkül persze, hogy azonnal megkondulnának a vészharangok, s dezilluzionálást, hazátlanságot, bitangságot kiáltanának a fölkentek. De ha kiáltanak is efféléket, annak semmivel sem nagyobb a súlya mint az ellenszólamé.

Úgy vélem, hogy a nemzeti téma társadalmi kommunikációja olyan viszonyok között, amelyeket *Gombár Csaba* teljes joggal és tökéletesen helyesen sürget, elveszti neurotizáló természetét, képtelenné válik arra, hogy az egyéni életérzés szélsőségesen negatív vagy pozitív forrásává váljon. És azt hiszem ez a lényeg. Amíg egy társadalom tagjai nem tapasztalhatják meg tömegesen egyéni kompetenciájukat, egyéni sikereik és kudarcaik szüntelenül változó, de tendenciájukban mindig saját erőfeszítéseik függvényében történő alakulását, törvényszerűen náluk hatalmasabb csoportinstanciák esélyeinek tükrében kell hogy szemléljék magukat, s ily módon miközben elvesztegetik saját egyéni boldogulásukat, megkímélik magukat egyéni szenvedéseik fölött érzett

bánatuktól, helyette a „nemzet" boldogságán örvendeznek vagy a „nemzet" bajain boronganak hasztalanul.

Gombár intencióival messzemenően egyetértve, abban foglalnám össze saját nézeteimet, hogy nagyobb figyelmet kell szentelnünk a nemzeti társadalom részeinek mint egésznek, s amilyen mértékben nyerik el kompetenciájukat, autonómiájukat, értelmes cselekvési terüket a nemzeti társadalom polgárai és azok legkülönbözőbb szempontok szerint szövetkező csoportjai, olyan mértékben veszítik el politikai jelentőségüket a nemzeti karakter kérdései. E kérdések szerintem előbb-utóbb a nyomorúságaitól megszabaduló kelet-európai történelem múlt eszméinek lomtárába fognak kerülni, hogy végre itt a Duna mentén is ne csak mint sikeres vagy sikertelen nemzetek tagjai, hanem mint sikeres vagy sikertelen emberek nézzünk egymás szemébe.

LENGYEL LÁSZLÓ

ÁLLAPOTUNKRÓL

„Mert a világ csak gazdaságilag oszthatatlan. Erkölcsileg ezentúl is felosztható. S a kis népek megérdemelt sorsa attól függ, hogy menynyire maradnak erkölcsileg a maguk urai a gazdaságilag oszthatatlan világban. Minden népnek, a legkisebb szárazföldi népnek is van egy láthatatlan tengere, örökké hullámzó védőöve. Az erkölcse.

Egy kis nép nagyon csekély teljesítményekre s nagyon nagy magatartásra képes. Legyen Epiktétos a példánk. A római rabszolgát is azért szabadították fel, mert bölcsességével, türelmével, eszével, erkölcsével lassacskán megszégyenítette gazdáját. Aki dorbézolásait utánozza a konyhán, vagy aljas ösztöneit szította, abból sose lett szabad ember. A világnak négy-öt nagy nép az ura s tán ennyi se lesz a háború után. Ne akkor utánozzuk, ne akkor szolgáljuk őket, amikor méregpohárral kínálják egymást, vagy új szűzekért ordítanak. Kijózanodva ők is csak Epiktétost becsülik a kis népek közül."

Cs. Szabó László: *A guruló templom (1944)*[1]

Aki válság idején Közép-Kelet-Európa politikai kultúrája, ideológiája, közvéleménye és közerkölcsi iránt együttesen és külön-külön érdeklődik, az óhatatlanul politikai mítoszokba ütközik. A politikai mítosz és mágikus gondolkodás e régióban egyaránt körüllengi a torzult, kialakulatlan politikai kultúrát, többnyire helyettesíti, vagy magába olvasztja a politikai ideológiát, behatol és sztereotípiákat épít ki a közvéleményben — pontosabban a közvélekedések szerepeiben —, elbizonytalanítja a köz- és magánerkölcsöket. E mítosz, nevezetesen az „értelmiségi spiritualizmus", amely a „nép" politikai magatartását, kultúráját, ideológiáját, vélekedéseit és erkölcseit vizsgálja a hitek, babonák, hiedelmek tudákos megfogalmazásaival, állításokat közöl a „népről": vállalkozó vagy vállalkozásképtelen, tűrőképes vagy lázongó, összetartó vagy széthúzó, hitetlen vagy hívő stb. Nem elítélésképpen mondom a találgató „értelmiségi spiritualizmust" mítoszcsinálónak: ha nincsenek elkülönült társadalmi szférák, megkülönböztetett érdekcsoportok, szerkezetek, önálló politikai és társadalmi érdekképviseletek, akkor a politológiával foglalkozó értelmiséget éppúgy, mint a hatalom gyakorlóit „megérkezések", „hitek", magabiztos bizonytalanságok vezethetik. *Gombár Csaba* felveti — többek nyomán — az eltorzult magyar alkatnak azon tulajdonságát, hogy haj-

lamosabb eleve lemondani a győzelemről, a nekivágás előtt bizonygatni a vereséget stb. Nem véletlen, hogy ma veti fel ezt a kérdést és nem egy gazdagodó magyar világban. És az sem lehet véletlen, hogy a hivatkozott szerzők – *Prohászka Ottokár* és *Palmiro Togliatti* – mindig válság kellős közepén, bukott forradalmak után mondják ezt a magyar alkati tulajdonának. Három probléma adódik a kérdésfeltevésből.

Az első az, hogy itt valóban csak egy értelmiségi spirituális mítoszról van-e szó, vagy valóban „népi historizmus"-ról, nevezetesen a társadalomba belegyökerező érzésről, amely betöltheti a politikai kultúrát.

Nagy kérdés, hogy egy olyan nemzet eleve vállalkozástól visszahőkölőnek, eredményben nem hívőnek állítsunk be, amelynek modern története a „vállalkozások" története. Az 1800-as évek közepe óta, 48–49, majd a kiegyező-reformer 67, az 1918–19-es forradalmak, 1945–48 kísérletei, 1956, majd részben 1968 eseményei arra mutatnak, hogy e nemzet „vállalatai" legalább oly gyakoriak, mint bármely európai nemzeté, ha nem gyakoribbak. És a *Kemény Zsigmond*ok számára elhamarkodottabbak is. Ettől még a magyar társadalom mélytudatában lehet eleve legyőzöttség érzés, csakhogy nem vezethető le az értelmiségiek politikai tudatából. Nagy ellentmondása a népi historizmusnak és az értelmiségi spiritualizmusnak, hogy nem feltétlenül egyazon dologra reagálnak. Miközben a magyar értelmiség elitje ilyen vagy olyan okokból szörnyen rosszul érezte magát a századvégen – elhagyottnak és kifosztottnak –, a magyar társadalom döntő többsége egyszerre volt 48-as érzelmű és így vagy úgy gyarapodó. Miközben a magyar értelmiség egy része reformlázban égett a 30-as évek közepén, *Móricz Zsigmond* csak egy népi éhínségről tudósíthatta *Gömbös Gyulá*t. És vajon *Togliatti* irodalomelemzése kielégítő tájékoztatás-e arról, hogyan érezte 1956 végén magát a Beloiannisz, a Csepel munkása, és hogy mit akart? Egy olyan társadalomban, ahol hiányoznak a szilárd közvetítő mechanizmusok az értelmiség és a „nép" között békeidőben is, nehéz képet kapni a népi érzelmekről értelmiségi tudósításokból válság idején. Ha az értelmiség és a „nép" között nem szervesül a kapcsolat, ha a nép csak „etnográfiai", „antropológiai", „szociográfiai" egység, akkor csak feltevésekre vagyunk utalva.

A második kérdés a népi historizmusra[2], mélytudatra vonatkozik. Ennek elemeit szívesen színesítjük értelmiségi tudástöredékekkel. De nem ismerjük eléggé valóságos mechanizmusait. Vegyünk egy példát. Azt hinnénk, hogy a 67-es kiegyezés eléggé beivódott a köztudatba, az emberek eléggé magukba olvasztották a „haza bölcse", a századvég élményeit. Amikor 1948–49-ben széles körű gyűjtést rendeztek arról a parasztság körében, hogy mire emlékeznek 1848–49-ről és az utána bekövetkezett eseményekből, kiderült, hogy a népi tudatban „űr" van 49 és a 14-es világháború között, a 67-es kiegyezés nem tudatosult. És ha vizsgálatot indítanánk az 1968-as gazdasági reform ismeretéről, véleményem szerint hasonló ürességet találnánk a népi tudatban, miközben napra elő tudná sorolni a paraszti közösség, hogy hogyan történt a szövetkezetesítés az 50-es évek végén.[3]

Az ismeret kettős hiányáról van szó. Az arcél nélküli, sokszor titkolt, zárt struktúrákban szabályozott, felső szintről vezényelt reformok nemcsak egy tömegkommu-

nikációs hallgatásban lebegnek, de a mindennapi élet kommunikációinak sem részei. Nem válnak életélménnyé, így érdemtelenné válnak a tudásra is. Minek tudni róla, mások csinálják, mi közünk hozzá. Éppen ezért nem arról szólhatunk, hogy a „nép" néz eleve hit nélkül a reformok elébe, mert az nem is tud róla, hogy bárhogyan viszonyulnia kellene hozzá, hanem értelmiségi csoportok bizonytalanodnak el rendre az államigazgatási apparátusok gyakran kiszámíthatatlan politikai mozgása kapcsán.

És itt jutunk el a harmadik kérdéshez. Valószínűsíthető, hogy a népi politikai tudattól messze álló, azt csak számítgató politikus sem tehet egyebet, mint feltételezi, hogy a társadalom így vagy úgy fog reagálni a hatalom lépéseire. Ezért többet hallani a magyar társadalom tűrőképességéről, vállalkozói készségéről, arról a képességéről, hogy meg tudja különböztetni országunk viszonylagos jólétét mások abszolút rosszullététől, hogy tanulva 56-ból a „népi historizmus" feldolgozta már geopolitikai helyzetünkből adódó problémáinkat stb. A politikus tényként számol azzal, hogy ismeri a népi tudatot, feltételezéseivel helyettesíti az intézményes csatornákat. Ezért van az, hogy centiméterrel, majd milliméterrel méregetjük – helyesebben méregeti a politikai hatalom – a társadalom tűrőképességét, akcióképességét stb.[4] Itt már szükségszerű, hogy a mítosz eszközével éljenek, hogy „napi élményeket" vezessenek át általános síkra.

A politikatudós, ha nem akar „szürke eminenciás", „súgó" lenni, hanem „tanulmányozni" akar, el kell fogadja követelményként, „hogy a népi érzelmeket úgy kell megismerni és tanulmányozni, ahogyan objektíve megjelennek, s nem szabad őket a történeti mozgásban elhanyagolható és mozdulatlan valaminek tekinteni".[5]

Tézisem összefoglalva a következő: a politikai kultúra a hiányzó önálló és független politikai és társadalmi szervezetek alapján politikai mitológiákat tartalmaz (vélekedéseket, hiteket, vágyakat, benyomásokat, elfogultságokat, előítéleteket a társadalom különböző rétegeiről, azok politikai viselkedéséről, lehetséges politikai szerepéről). Ez a mitologikus értékelés egyszerre történetileg rögzült és mindennaposan felszínes. Válságok idején egy „értelmiségi spiritualizmus" eszmekörében a népesség, a társadalom, a munkásság, a szfinx politikai tudatáról és mozgatórugóiról szóló vélekedésben jelennek meg, amelynek csak részben van köze ahhoz a „népi historizmushoz", ami a politikai mélytudatban lerakódott. Ez a spiritualizmus – valóságos érdekképviseletek, érdeknyilvánítás híján, a politikai paternalizmus feltételei között – jelentős részévé, időnként meghatározójává válik a politikai hatalom gondolkodásának és viselkedésének is.

Kitérő a nyelvi megértésről

A társadalmi nyilvánosság hiánya és a társadalmi szerkezet széttagoltsága következtében joggal merül fel a kérdés: *azonos nyelven beszélünk-e?* Nem élnek-e egymástól független nyelvi kifejezési formák szétparcellázott társadalmunkban? Nem kell-e más nyelvre lefordítanunk a reformállításokat ahhoz, hogy a kinyilatkozások értelmezető nyelvi forrásként jelenjenek meg?

P. P. Pasolini a 70-es évek közepén azzal a feltételezéssel élt, hogy az olasz központi hatalom ugyan fokról fokra meghódítja a regionális nyelveket az egységes Olaszországban, de ezt a nyelvet is éppen most hódítják meg: a hódító egy technikai-ökonómiai technokrata nyelv. Egy 1984 szeptemberi padovai nyelvészeti kongresszuson a nyelvészek „igazolták" Pasolini feltételezését. Megállapítják, hogy két „főnyelv" alakult ki a regionális nyelvekkel szemben. Az egyik a római-déli (Róma és Nápoly) patriarchális nyelv, egy uralmi-alávetettségi viszony nyelve, amelyben burjánzik egyfajta alávetettségi természet. A másik az északi (Milánó és Torino) technokrata nyelv, amelyben a presztízs, a fennsőbbséges tudás és magyarázat dominál. A tömegkommunikáció ez utóbbit erősíti. A nyelvész számára az az érdekesség, hogy itt nemcsak szavakról és szófordulatokról, hanem az érintkezési viszonyokat alapvetően meghatározó nyelvi aszinkronitásról, összhanghiányról, meg nem felelésről van szó. Következménye a beilleszkedési nehézség, amely most már nemcsak a szicíliai, szardíniai eltérő regionális nyelvből való kilépést nehezíti, hanem a „hivatalos" olasz nyelven belüli tájékozódást is.

Csak feltételezéseim vannak arra vonatkozóan, hogyan rétegződik egymásra az uralmi szerkezetek egymástól eltérő nyelvezete. Csak érzéseim arra vonatkozóan, hogyan tölti ki az 50–60-as évek politikai-adminisztratív, közvetlen alá- és fölérendeltségen alapuló magyar nyelvét, nyelvi bújkálásait, egy pórusokon behatoló technikai-ökonómiai jellegű technokrata nyelv.

Az 1968-as gazdasági reform nemcsak azért nem érhetett el nagyobb társadalmi hatást, mert nem folytattak nyilvános vitákat elveiről és gyakorlati megoldásairol, mert a tömegkommunikáció nem tárgyalta eléggé, hanem azért sem, mert ez volt az első olyan társadalmi mozgás, amelyet egy meghatározott társadalmi csoport ökonómiai-technikai nyelvén fogalmaztak meg, aminek következtében a társadalom nagyobb része nyelvileg nem tudta felfogni még azt sem, ami nyilvánosságra került. És mivel a magyar társadalomban ennek a nyelvnek nincsenek mélyebb gyökerei — ellentétben mondjuk az olasszal, ahol e technokrata nyelv már önállóságot mutatott a két világháború közötti korporatív fasizmusban is, annak modernizációs folyamatában —, nincsenek közvetítő mechanizmusai — intézményes rendszerek, amelyek a kalkulatív, gazdasági és technológiai szabályozásra irányuló „polgári" értékeket vallanák és terjesztenék —, nem lehetett a kölcsönös megértés nyelve. Nem volt lefordítható egymásra ez az ökonómiai-technikai nyelv és a patriarchális nyelvezet. Nem volt átmenet a különböző tudományos nyelvezetek között sem, vagyis nem alakult ki egy egységes logokráció és logokrata nyelv, amely feldolgozta volna a tudás és ismeret, magyarázat és szakértelem kategóriái és értékei között a technokrata értékeket, és megfelelő módon közvetíteni, vetíteni próbálhatta volna.

A demokrácia hiánya, illetve részlegessége, töredékessége pedig lehetetlenné tette, hogy a több nyelven gondolkodók és kifejezők vitája nyilvánosság előtt, valamennyi érdekelt bevonásával történjen. Kétségtelen, hogy az ökonómiai-technikai nyelv jelentős területeket foglalt el az elmúlt évtizedben, áttört bizonyos korlátokat. A tudás képviselőinek vitái egyre gyakrabban tevődnek át a technokrata értékek területére, a

patriarchális politikai-adminisztratív nyelvezet is szívesen ölt kart egy ökonómiai-technikai „semleges" kifejezésmóddal.

Ha valaki a gazdasági reform ügyében megszólal nem kerülheti el a szembesülést: milyen nyelven is beszél. Valóságos szavak, életteli mondatok azok, amelyeket szabályozás, kétszintű bankrendszer, részvény, váltó, önigazgatás, ilyen vagy olyan tanácskozás, adósságállomány stb. kapcsán hallgatói közé hajít, akik néha a politikai patriarchalizmusnak az iskolákban sulykolt értékei alapján kérdeznek vissza törtmat, agitprop, pg és tudszoc nyelvezeten vagy más ismeretű logokárciák ismeretével vagy esetleg csak azzal a kétségbeeséssel: nem értem, kik mikor, mit és hogyan akarnak?

Az a követelés, hogy beszéljenek már végre magyarul — évszázados. Sohasem fogunk magyarul beszélni, de egyezkedhetünk, tolmácsolhatunk, rögzíthetünk e nyelven.[6]

E kitérő végén javaslom az éledő politikatudománynak, politikai szociológiának: *1.* mérje fel, kutassa, rajzolja le a magyar társadalom „nyelvtérképét", nyelvészekkel összefogva keresse nyelveinket és azok összefüggését, egymásratelepedését; *2.* egy megalakuló hungarológiai, magyarságtudományi intézmény vizsgálja e magyar soknyelvűséget Közép-Kelet-Európában, vesse össze politikai nyelvünket a határaink túloldalán élő magyarok politikai nyelvezetével, hogy újra lássa az egységet és a sokféleséget.

De ezeknek a politikai nyelvezeteknek a vizsgálatára csak akkor lehet mélyebben vállalkozni, ha az uralmi szerkezet legkülönbözőbb sarkaiban létezik a szándék: beszélni akarnak egymással. Ha deklarálni és levezényelni akarnak, akkor megmaradhat az egymás nyelvét nem beszélők archaikus együttese.

A rendszer önazonossága és a hivatalos értékek

Menjünk még közelebb mai problémáinkhoz. Véleményem szerint a rendszer önazonossága többnyire a rendszer nem-azonosságában lelhető fel. A gazdaságban megkezdődő alternatív, viszonylag független és önálló folyamatokat, intézményeket kezdetben tiltják, később megtűrik, majd támogatják, sőt akár dicsekednek is vele a rendszer „belső azonossága" ellenében. (Példa erre a mezőgazdasági háztáji, a különböző vállalkozások stb.) Bizonyos általánosítási szinten is elmondhatjuk: a magyar mechanizmus folyamatosan nem-azonosságának azonosságát éli. Nem véletlen éppen ezért az intézkedések bevezetésének védekező hangneme, visszavonuló jellege: attól mert ezt vagy azt megengedjük, eltűrjük, nem vész el a szocializmus. Engedjük, hogy a fogyasztó fogyasszon, ez nem szocializmusellenes, hagyjuk, hogy utazzon, ez nem befolyásolja alapvető értékeinket, tűrjük el, majd pátoljuk, hogy vállalkozzon, ettől még megmaradnak jellegzetességeink. És ma már látjuk, hogy azonosságunkban ezek a jellemző kapcsok, vagyis a jobbságunk, a modellünk ettől az ami. Ez az ellentmondás kerül azután abba a köztudatba, amely árgus szemmel figyel, úgy, hogy az azonosulás engedmények sorozata.

Nézzük e szempontból hivatalos politikai értékeinket. *Gombár* véleménye szerint

„igencsak fontos jellemzője utóbbi évtizedeinknek, és az aktuális magyar politikai folyamatoknak is, hogy a politika széles tárházából erősen kihangsúlyozódik a közmegegyezés, az elvfenntartó kiegyezés és a türelem, azaz idegen szavakkal némileg ismertebben a *konszenzus*, a *kompromisszum* és a *tolerancia*."[7]

Gombár szerint mindhárom érték alapja csak az lehet, hogy az állampolgári csoportok, politikai közösségek, személyek közötti viszonyok áttekinthetőek és kölcsönösen elfogadottak, mintegy szerződésesek legyenek, tehát a politika nem a fejünk fölött, hanem általunk történik.[8]

Nyilvánvalóan bele kell értenünk a három érték fogalmába a következőket is: *1.* a felek közötti viszonyoknak viszonylag folyamatosnak, „történetinek" kell lennie; *2.* intézményesült kell hogy legyen az állampolgárok csoportja érdekeinek képviselete, illetve a köztük levő megegyezés.

Kár lenne megismételnem, amiben egyetértek. Mindaddig, amíg a fentiek hiányoznak, nem jöhet létre társadalmi ellenőrzés a politikai hatalom felett, nem alakíthatja saját sorsát a társadalom.

Nem tudom, hogy véletlen-e *Gombár* felsorolásának logikája: közmegegyezés, kompromisszum, tolerancia? Van-e egyáltalán sorrendiség nála? Mert történeti értelemben egyáltalán nem közömbös a kérdés. Ha ugyanis viszonylag önálló és független politikai és társadalmi szervezetek közti egyenrangú kapcsolatokról van szó, akkor a felek között először ki kell alakulnia valamiféle kölcsönös türelemnek, toleranciának, hogy kölcsönösen elismerjük: eltérőek a politikai értékeink és érdekeink, de eltűrjük egymást. Méghozzá nemcsak úgy tűrjük el, hogy az egyik állampolgári csoport gyülekezhet, nyilvánosságot kaphat, beleszólhat politikai ügyekbe, megszervezheti magát, ezzel szemben a másikat saját négy fala között hagyom beszélni és gondolkodni, hanem elismerem ilyen vagy olyan szervezett létét. Enélkül nem alakítható ki a második lépcső, a kölcsönös politikai kompromisszum. A kölcsönös elfogadottság alapján kialakított politikai térben létrejövő tárgyalások, kommunikáció eredményeként folyamatos átmeneti megegyezésre kerülhet sor, az elvek feladása nélkül. De ha a politikai türelem nem terjed odáig, hogy a felek mindegyike intézményesen képviseltetheti magát, akkor a kompromisszum nem valóságos felek között jön létre, így nem is valóságos kompromisszum. Végül, hogyha nincsenek átmeneti folyamatos megegyezések, akkor a közmegegyezés, mint harmadik lépcső nehezen vagy egyáltalán nem épülhet meg.

De esetünkben egy fordított helyzetről van szó. A politikai hatalom birtokosai egy kezdetben konszolidálatlan társadalomban „bizonyítható" társadalmi közmegegyezést akartak létrehozni úgy, hogy a közmegegyezésen keresztül gyakorolják a kompromisszumot, élnek a toleranciával. Vagyis előbb volt a meghirdetett közmegegyezés vágya, amelyet a nemzeti érdekre hivatkozva minden társadalmi csoportnak el kellett ismernie, hogy azután kompromisszumokra és toleranciára kerülhessen sor A bármi áron való nemzeti közmegegyezés úgy gyorsítható fel látványosan, ha nem alakulnak ki intézményes eltérő értékű és érdekű partnerek, akikkel együttélni folyamatosan kell, és akik nem azonnal járulnak hozzá a nemzeti megegyezéshez; hanem a hatalom fél-intézményesen kompromisszumokat köt állampolgári csoportok olyan képviselői-

vel, akik személyükben nyújtanak biztosítékot mindkét félnek. A magyar politikai élet jellegzetes sajátossága, hogy politikai csoportok intézményesülése helyébe *személyek intézményesülése* lép, akik nyomáscsoportokon keresztül érvényesítik akaratukat. A karizmatikus vezetők közötti folyamatos egyezkedés helyettesíti jól-rosszul a pártok, érdekképviseletek, egyesületek, állami szervezetek közötti megegyezést. Ennek hagyományai a magyar politika százados történetében gyökereznek. A személyiségek mögött eltűnő pártok, a markáns politikai vonalat képviselő vezérek és a szétfolyó politikai programot képviselő pártok olyan problémát jelentettek és jelentenek, ami már feltűnt a magyar politikatudománynak.[9]

A politikai hatalom centralizált működése hatékonyabb, ha a hatalom jelentős értelmiségi nyomáscsoportokkal úgy köt kompromisszumot, hogy megegyezik a csoportok karizmatikus vezetőivel, elitjével. Ez jellemzi alapjában az 1956 utáni helyzetet is. A vezetés számára nem valamely szervezetek és intézmények érdekképviseletének felerősítése, illetve elismerése a cél, hanem azok megegyezésre késztetése, akik az adott elitekben meghatározó jelentőséggel bírnak. Ennyiben az Írószövetség másodlagos *Németh László*hoz, *Illyés Gyulá*hoz, *Déry Tibor*hoz képest.[10]

A hatvanas években kialakított „közmegegyezés" lényegében személyi kompromisszumok halmaza. Biztosítékai személyek, mind a politikai hatalom, mind pedig a szakmai közvélemények, elitek, civil társadalmi formák felől.

Másrészt e politikai korszak jellemzője a folyamatos átmenet a „represszív államtól" a „kormányzó állam" felé, mely utóbbi folyamatosan magába szívta a polgári társadalom minden lehetséges intézményét. Ilyen intézményesülten személyes kapcsolatrendszer állandóan magán viseli, hogy a tolerancia felülről építkezik és *önvisszatartásként, önkorlátozásként* jelenik meg. Állandó hangsúlyozását annak, hogy minden eszközük megvan a más értékeket és érdekeket hirdetők megregulázására, de politikai mechanizmusunk, és főként a hatalmat gyakorlók személyes biztosítékai visszatartják ezeket az eszközöket. Vagyis a kormányzó állam-párt, párt-állam mintegy személyeken keresztül elgátalja a represszív állam beavatkozásait. És itt visszajutottunk egy korábbi tézishez: a rendszer azonosságának értékei nem-azonosságában rejlenek. A kormányzó állam akkor válhatnak valósággá, ha a személyes kompromisszumok helyébe valódi társadalmi közvetítések léphetnének.[11]

A transzformizmus

A helyzet fenntartására, a radikális fordulatok elkerülésére és helyettesítésére, a magánmegegyezésekkel biztosított közmegegyezésre irányuló folyamatos hatalmi szerkezeti mozgást *Gramsci* „passzív forradalomnak" nevezi. A status quo alapjainak kiépítése és elfogadtatása csak akkor mehet végbe, ha a gazdasági növekedési mutatókon, az életminőség javításán, a személyes mozgástér növekedésén kívül az intézmények nélküli folyamatos egyeztetési eljárás biztosítható, ha sikerül asszimilálni azokat

a politikai kultúrát befolyásoló csoportokat, amelyek más nyelven, más értékeket kívánnak előadni. E beolvasztás, beépítés ugyancsak olasz politikai műszava a *transzformizmus Pareto, Mosca* szótárából, amelyet *Gramsci* töltött meg – talán végleges – tartalommal.

„Ha majd tanulmányozod Olaszország 1815 utáni egész történetét, látni fogod, hogy egy kis vezető csoportnak sikerült módszeresen körébe bevonni azokat az aktív politikusokat, akiket eredetileg a felforgató jellegű népmozgalmak termeltek ki magukból. Az említett jelenség, amelyet „transzformizmusnak" neveztek, egyáltalán nem volt egyedülálló; szerves folyamat volt, amely az uralkodó osztály kialakulásában azt helyettesítette, ami Franciaországban a forradalomban és Napóleonnal, Angliában pedig Cromwellel történt. 1876 óta a folyamat valójában elemi formában folytatódik. Igen nagy horderejűvé vált a háború után, amikor úgy tetszett, hogy a hagyományos uralkodó csoport már nem tudja asszimilálni és megemészteni az eseményektől kitermelt új erőket. De ez az uralkodó csoport 'ravaszabb' és ügyesebb, mint az ember gondolná: az új elemek beolvasztása nehéz és súlyos feladat, ám sok úton-módon és különféle módszerekkel mégiscsak megvalósul. Ezeknek a módszereknek egyike *Croce* tevékenysége; talán az ő tanítása termeli a legtöbb 'gyomornedvet' az emésztés munkájához."[12]

Gramsci másutt kiemeli, hogy a karizmatikus *Croce* a féltávolállás, az alig-közellét pozíciójával a 20-as és 30-as évek Olaszországában megfelelő irányba szoktatja az őt tisztelő fiatalabb nemzedéket.[13]

Gramsci „molekuláris transzformizmusnak" nevezi azt a folyamatot, amikor speciális kapcsolat jön létre a mérsékelt politikai hatalom személyiségei és az eltérő politikai értékeket valló pártok vezetői között: egy közös nyelv alakul ki. Erről a nyelvről mindkét fél azt hiszi, hogy az ő szavai és mondatfűzései az irányadók, vélekedéseiket sikerül a másik félre győzködniök.

Egészen más politikai és történeti kiindulópontról elemzi a magyar transzformizmus jelenségét a neobarokk társadalom leírásában *Szekfű Gyula.*[14] És itt jutottunk vissza *Prohászka Ottokár*hoz és *Németh László*hoz is. A 30-as évek közepén a reform alternatívába fordult értelmiség éppen e transzformizmus ellenében lesz részben transzformista. És a hatvanas évek jellemző vonása, áthúzódva a 70-es évekre is: vajon az egymásbaépült, karizmatikus személyiségek magánmegegyezésein alapuló függőségi rendszerben, az egymástól elkülönült elitek „megoldott" transzformizmusa végleges megoldás lehet-e? Vajon nem jöttek és jönnek-e új nemzedékek a 80-as években, amelyek asszimilációjához hiányzik az anyagi, a szellemi és az erkölcsi alap? E korábbi „passzív forradalom" nem ütközik-e korlátokba?

Véleményem szerint a transzformizmus fokozatos megszakadásának vagyunk tanúi a társadalom politikai újratermelődésében. A „passzív forradalom", az átnövés, a status quo értékei tűnőfélben. A hatalmi szerkezet ingadozik a „radikális reform" és a „reprezentatív állam" döntési kényszerében, úgy, hogy a passzív forradalom jellegzetességét viseli magán: a döntések kerülésének, halasztásának vonásait. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a leromlás, a transzformizmus megszakadása, a gazdasági stagná-

lás és visszaesés, az antimodernizációs folyamatok mind a politikai rendszer szerkezetének instabil viszonyait erősítik. Könnyen lehetséges, hogy a romlás által stabilizálódik a hatalmi szerkezet vagy más szinten, más status quónak megfelelően. „A romlás semmivel sem kevésbé stabil, semmivel sem csodásabb folyamat, mint a fölemelkedés. Csak ha bevalljuk, hogy a hanyatlásban lelhető a jelen állapot egyetlen rációja, akkor léphetünk túl a nap mint nap ismétlődő jelenségek fölötti ernyesztő elképedésen, tekinthetjük számításainkban a hanyatlás jelenségét az egyetlen stabilitásnak..."[15]

Nem lehet tehát más a magyar politikatudomány, szociológia, közgazdaságtan, jogtudomány és történettudomány stb. feladata, mint olyan közös nyelvű reformalternatíva kidolgozása, amely lehetővé teszi az eltérő érdekű társadalmi csoportok értékeinek társadalmi nyilvánosság előtti megvitatását és megszerveződését. Mindezt akkor, amikor a hanyatlás egyike számításaink alapjának, és a világon méregpohárral kínálgatják egymást a nagyhatalmak. Nem tudom hogyan néz ezzel szembe a magyar nép. De csak egy nyílt reformalternatíva teszi lehetővé, hogy megtudhassuk.

JEGYZETEK

1. *Cs. Szabó László:* A guruló templom (1944). In: Két part. Révai, Budapest, 1946. 59–61. o.
2. E szervesülésnek nemcsak a politikai hatalom nyilvánosságot kizáró jellege állja az útját, hanem az is, hogy a különböző értelmiségi tudástöredékek nemhogy egységesülnének, ellenkezőleg: egymástól is elzártak, parcellázottak. Következik ez a tudomány átpolitizáltsága mellett a logokrácián belüli hierarchizáció magas fokából. Az értékek, tudományágak versengése helyébe hierarchikus és akadémikus parcellázottság került, ezért nem találkozhat egymással, nem folytathat aktív párbeszédet etnográfiai, antropológiai, szociográfiai, közgazdasági stb. feltételezéseiről a néprajzzal, szociológiával, közgazdaságtannal, történettudománnyal, irodalommal foglalkozók csoportja. A töredékes tudások parcellái mellett féltékenyen állnak logokrata őrök, akik tudományuk tisztaságára vigyázva, tudásuk monopóliumát védelmezik a „népről" és a „néptől". „A tudományhoz sem jó túl közel hajolni. Messziről: zárt rendszer, mindenre biztos felelet. Közelről: alig kijelölt parcellák, óriási eketöretlen mezőségek." — írja *Németh László* 1929-ben. A Debreceni Disputa. In: Az én katedrám. Magvető, Budapest, 1983. 88. o. — Azóta a parcellákat jobban kijelölték a hatalmas mezőségek sarkaiban.
3. Erre vonatkozóan a legszebb példa *Albert Gábor:* Emelt fővel című egészen csodálatos — sajnos visszhangtalan — szociográfiája (Szépirodalmi, 1983.). E könyvben a sváb és szerb baranyai falvakba egymás után települő szabolcsi, felvidéki, bukovinai székely népcsoportok nemcsak vándorlásuk, összetelepülésük, belső viharaik történetét beszélik el napról napra, de a termelőszövetkezetek szervezését is az 50-es évek végén, a 60-as évek elején.
4. A politikai misztika, mint közösségi misztika jellemzően *várakozás.* Várakozás és előkészület valamiféle megvilágosulásra, megvilágosíttatásra. „A legtisztább véletlen és a legtisztább szükségszerűség, a legszemélyesebb és a legáltalánosabb itt közvetlenül egybeesik..." [*Radnóti Sándor:* A szenvedő misztikus (Akadémiai, Budapest, 1981. 8. o.)] A találgatott bizonyosságnak tűnik, a kétségtelen vélekedéssé, hitté prófétásodik a társadalommal, mint ismeretlennel szemben.
5. *Antonio Gramsci:* Filozófiai írások (Kossuth, Budapest, 1970. 172. o.).
6. A magyar politikai nyelvezet töredékességét és parcellázottságát már *Kemény* felfedezi az 1850-es években. Az egymásra települő nyelvek, amelyek egyszerre fejezik ki politikai és gazdasági

viszonyainkban az érintkezés, a csere, a győzelmek és a vereségek megjelenítéseit, kevéssé feltártak. Az 50-es évek politikai nyelve – a kanonizált fordulatokkal – a politikai köznyelvet kritikaiból, vizsgálódóból és értekezőből kommentáló, glosszáló, gyűjtögető nyelvezette gyalulta. Ennek következménye, hogy a társadalom létszféráit betöltő politikum mindennapi nyelve idegen és érthetetlen szavú lett. Ma a kifejlődőben levő politikatudomány és részben a politikai hatalmi szerkezet egyes részei is arra törekszenek, hogy ismét kritikaivá tegyék a politika köznyelvét, visszahódítsák azoktól a jobban alkalmazkodó technikai-ökonómiai, semlegesen modernizációs nyelvektől, amelyek a halott kommentáló nyelv helyébe léptek, vagy igyekeznek lépni. Amit éppen *Gombár Csaba* politikai „nyelvészeti" munkája képvisel, az egyfajta számbavétel, taxinómia: egy *Kemény, Eötvös, Jászi, Németh* és a népiesek nyelvéből újított kritikai politikai szótár elkészítése. Lásd erről könyvét a *Politika – címszavakban* címűt.

7. *Gombár Csaba:* Mentalitás, érték és politikai intézmény.
8. Társadalmi szerződés: Beszélgetés *Hankiss Elemér*rel (Magyar Hírlap, 1981. február 15.).
9. Így veszi számba *Jászi* a magyar Október pártjait és személyiségeit, majd az emigráció lehetőségeit. „Vannak személyek, de nincsenek pártok. Hasonló a véleménye a 30-as évek világáról *Németh László*nak, aki a pártok szétrohadásáról ír. Nem véletlen, hogy ugyanők, ebből arra következtetnek, hogy a pártok helyett eliteket kell építeni, embereket kell elitekbe gyűjteni." De a párt nem is fontos. Ellenben mindennél fontosabb egy új szellem-erkölcsi elit megteremtése. *Paretó*nak igaza volt: a világtörténelemben csak ez számít! 20–30 lelkes és tiszta eszű ember többet jelent, mint 100 000 választó. Helyesebben, ha az elit megvan, a tömegek is jönni fognak... Minden nagy úttörő mozgalmat egy ilyen elit hozott létre..." – írja *Jászi Csécsy Imré*nek 1933-ban. „Az első veszély, hogy a reform vezérpolitikusainak halvány sejtelmük sincs arról, ki az az ötven, száz, vagy százötven ember ebben az országban, akiket jelszavaik megvalósításában használni is lehetne. A harc nem válogatta ki az értékeseket, s a komoly szemlére nem volt sem idő – sem figyelem." Ezek *Németh* szavai, aki a felső szintről kiválogatott elitben is hinne, szemben *Jászai*val, akinek az elit egy önkiválogatódás műve lenne. (*Németh László:* Harmadik oldal vagy Nagyida? = Tanú, 1935. Kiadatlan tanulmányok I. Magvető, Budapest, 1968. 432 o.) De *Jászi*nál még az alulról jövő elit is „megkeseredik". „Ha valaki ... azt hiszi, hogy az emberi önzés és butaság oly fokú, hogy hiába való értelmes és humánus megoldásokat keresni, hanem csak meztelen erőszakot lehet és kell alkalmazni az ellenvélemény és az ellenfél teljes kiirtásával: akkor legyen tisztában vele, hogy minden ami ebből a politikából következik csakis *Pareto* és iskolájának új „elitje", mely a régit az abrakporciókból kiveszi, valamely új szimbólum (osztály, faj, nemzet vagy állam) frázis-takarója alatt." (Levél *Turnowszky Sándor*hoz, 1938. szeptember 12. – Mindkét levél a Medvetánc 1983. 1. számában jelent meg a 306., illetve a 318. oldalon.)
10. A számtalan megnyilatkozás közül csak egy jellemzőt: „A kapitalista országokban 1956 után a politikai szenzáció felszínre hozott néhány írót és művet. Akkor *Déry Tibor, Lukács György, Illyés Gyula, Németh László* és mások tiltakoztak munkásságuk politikai kisajátítása ellen, s az nem kis mértékben járult hozzá a frontok tisztázásához és a belső egyetértés megteremtéséhez." Vö. *Köpeczi Béla:* A negyedszázados kulturális fejlődés főbb tapasztalatai és tanulságai (Beszéd az 1983. dec. 15–16-án tartott művelődéspolitikai tanácskozáson) = Kritika, 1984. 1. 5. o. Jellemző, hogy a beszéd körül *Déry, Illyés* és *Németh* képei szerepeltek a lapban.)
11. „Ebben a politikai mechanizmusban a hatalmi és a hierarchikus függőségek személyi függőségen alapuló rendszere épült ki, a feladat- és hatáskörök megosztása nem jogszabályokban rögzített, intézményes rendben történt, vagy legalábbis attól nagyon eltért" – mondja *Bihari Mihály* az 50-es évek politikai mechanizmusáról (Válság és megújulás. Kossuth, Budapest, 1982. 284–285. o.). *Hankiss Elemér* a főkutya és alkutya közötti kapcsolatok diagnózisában fogalmazza meg véleményét a személyi kapcsolatok továbbéléséről. Benyomásaim szerint a

karizmatikus személyisége, illetve az elitek között létrejövő magánmegegyezés erősen függővé teszi a közerkölcsöt a résztvevők magánerkölcsétől, vagyis magánerkölcsük nemesedik vagy puhányul közerkölccsé. Lehetővé teszi a magánvélekedéseknek közvélekedésként való feltüntetését. És amikor valóban karizmával felruházott személyekről van szó, akkor még az sem mondható el, hogy csak egy központi akarat jelölte ki az érdekek képviseletét, így a politikai tagoltságot, hogy a központi akarat mintegy közvetlen kisajátítója az érdekeknek. Nem mondható, mert a karizmatikus személyiségek magánkompromisszuma valóban tartalmaz bizonyos „közkompromisszumot", ez teszi az elmúlt 25 évet viszonylag stabillá. A status quót jelentősen erősíti a hatalom képviselőinek és a logokrácia nagyjainak személyes érintkezése, kapcsolata és megegyezése. A helyzet akkor nem tartható ily módon tovább, ha vagy a hatalom képtelen olyan személyiségeket kitermelni, akik a legitimációhoz szükséges politikai kultúrát és szándékot, illetve tekintélyt képviselhetik, vagy a logokrácián belül borul fel az egyensúly, új nemzedék, új politikai nyelven beszélve nem hajlandó tudomást venni a logokrácia és a hatalom magánmegyezéseiről.

12. *Gramsci:* Levél *Tania Schucht*hoz (1932. jún. 6.) In: Levelek a börtönből. Kossuth, Budapest, 1974. 278–279. o.
13. *Gramsci:* Il Risorgimento. Ed. Riuniti, Roma, 1971. 197–198. o.
14. „Az egész neobarokk gondolkodás mindenre inkább képes, semhogy megindult folyamatokat erélyes marokkal megállásra kényszerítene, vagy pedig, hogy a nemzeti evolúciót veszélyeztető bajoknál mély vágással, operációval hozzon létre nyugalmi állapotot. Gyökeres változtatások megtételére alkalmas időket szalasztottunk el..." – írja többek közt *Szekfű:* A három nemzedék és ami utána következik című munkája 1934-ben hozzátett fejezetében. Budapest, 1940. 420. o.
15. *W. Benjamin:* Angelus novus. Magyar Helikon, Budapest, 1980. 490–491. o.

KULCSÁR KÁLMÁN

A POLITIKAI KULTÚRA ÉS A MAGYAR TÁRSADALOM

– Gondolatok a vita kapcsán –

A *politikai kultúra* alighanem a fellendülő magyar politikatudományi, politikai szociológiai kutatások egyik kulcsfogalmává válik. S nem is indokolatlanul. Ahogyan a radikális társadalmi változások – ideértve a forradalmakat is, gondoljunk csak *Alexis de Tocqueville* elemzése a francia ancien régime és a forradalom összefüggéseiről[1] – nem rajzolják tiszta lapra még az intézményi berendezkedést sem, nem is szólva a messzi múltba vezető gondolkodásról, berögzött cselekvési módokról stb., úgy az évszázadok alatt kialakult kulturális jelenségek, ideértve a *politikai kultúrát* is, jelentősen kondicionálják a politikai gyakorlatot, a mégoly „forradalmian" kialakított intézményrendszert. A politikai kultúra fogalmi problémáinak tisztázása, jelenségeinek és főleg alakulásában közreható tényezőknek ismerete éppen ezért a tudomány és a gyakorlat számára egyaránt fontos.

I.

A *Társadalomkutatás* vállalkozása, *Gombár Csaba* cikkével és a vita szervezésével tehát nagyon is időszerű volt. A magyar politikai kultúra ugyan felkeltette már korábban is néhány – nem is éppen „kisméretű" – gondolkodó figyelmét. Az elmúlt század reformereinek írásaiban éppen úgy olvashatók találó megjegyzések, mint a századeleji radikálisoknál. *Németh László* vagy *Erdei Ferenc* összefogottabb vagy zártabb gondolatai éppen úgy tanulságosak, mint *Bibó István* elemzései (különösképpen *A keleteurópai kisállamok nyomorúsága* vagy az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*). Ám ezek az írások inkább esszé jelleggel közelítették meg a problémát, kevéssé a politikatudomány (vagy a politikai szociológia) fogalomtárával, elemzési módszereivel, nem is szólva az empirikus kutatások hiányáról. Ebből a szempontból a legújabb kísérletek sem változtak, inkább az elmélkedés dominál ma is, mintsem a rendszerezett kutatás. (A politikai szocializációra irányuló, vagy a lakosság politikai attitűdjére vonatkozó empirikus vizsgálatokkal megalapozott kutatások már változtatnak ezen a helyzeten, s minthogy a politikai attitűd és a politikai szocializáció mint jelen-

séo a legszorosabban összefügg a politikai kultúrával, e kutatások következményei feltehetően segítik majd a politikai kultúra megértését is.)

Ma azonban *még* a „hagyományok" domonálnak. A politikai kultúrával kapcsolatos írások többnyire nagyon érdekes gondolatok, ám a jelenség egy-egy vonását – a szerző számára különösen fontosnak tűnő összefüggését – érintő, esetenkint mélyen taglaló elmélkedések, folytatva egyúttal e „hagyományok" egyik legjelentősebbjét is, a történeti gyökerek feltárását, a történeti jelenségek, folyamatok hatásainak vizsgálatát. S hogy ez a történeti nézőpont nem helyettesíttetik valamiféle leegyszerűsített, csak a ma jelenségeit körvonalazni kívánó *„pszeudo-szociológiaival"* (ahogyan ez egyébként oly gyakran található a nyugati irodalomban), ez mindenképpen pozitívum, ha esetenkint a „szükségből csinált erény" mozzanata is közrehat ebben a „pozitívumban".

Ezek után *nem* értékelés, ténymegállapítás csupán, hogy a *Társadalomkutatás* vitájában közölt írások is ebbe az elmélkedő, gondolati kísérletként megjelent műfajba tartoznak. A legjobb esetben hipotézisek tehát, amelyeket egyelőre logikai feszességük, a történeti kontextussal való konzisztenciájuk töretlensége tehet elfogadhatóvá, s főleg további kutatások kiindulási szempontjaivá. Mégegyszer hangsúlyozom: a politikai jelenségek, folyamatok magyarországi kutatásának jelen állapotában *ilyen* megközelítések várhatók. A magam írása sem több és más, érveimet én sem tudom más módon elfogadtatni, mint ahogyan kollégáim (a távolabbiak és a mostaniak) tették. Amit adhatnak, adhatunk így is értékes és figyelemre méltó ma, csak tudnunk kell: nagyszerű elődeink fáradozása s napjaink kutatóinak erőfeszítése ellenére a *kezdet* csupán.

„A szóértés végett azonban néhány dolgot tisztázni kell" – írja *Gombár Csaba*, és ez igaz. Tudnunk kell miről beszélünk. A politikai kultúra – lehetőség szerinti szabatos – meghatározása azért is múlhatatlanul szükséges, mert könnyen adódik a veszély (mint annyi más „divatossá" váló fogalom esetében), hogy afféle „ügyeletes" kategóriává válik, amelybe mindenki saját és sajátos értelmezését vetíti be, esetleg „rövid lejáratú" szempontok alapján.

Gombár Csaba általánosságban elfogadhatóan írta körül ezt a fogalmat, amelyet inkább csak pontosítani szeretnék (segítségül híva a nemzetközi irodalmat, és saját korábbi írásaimat is) a következőkben.

A fogalom pontosításának igényét is „pontosítani" kell: annyira vállalkozhatom erre, amennyire a tudományos kutatások eredményei alapján ma egyáltalán lehetséges. A *politikai kultúra* fogalmi meghatározásainak kísérleteiben ugyanis két szélsőség jelentkezik. Az egyik a fogalmat egy-egy nemzet mentalitásával, „jellemével" azonosítja (tulajdonképpen *Bibó István* is errefelé hajlott, s a jelenlegi vita résztvevői közül talán *Csepeli György* áll legközelebb ehhez a felfogáshoz). A másik szélsőség a politikai kultúrát gyakorlatilag a politikai rendszerrel azonosítja, amelynek elemei így az intézmények, a normák, az eszmék lennének, mindegyikük természetesen a valóságos emberi magatartásban való megjelenésükben. Ez a talán „antropológiainak" nevezhető álláspont – a másikkal, a „szociálpszichológiainak" nevezhetővel szemben, amely leszűkített – túlságosan tágan írja körül a jelenséget.

Magam a politikai kultúrát analitikai szempontból elválasztottam[2] a politikai rendszertől, mint jelenséget a környezetébe helyeztem, ezzel elismerve fontosságát a politikai rendszer felépítésében és működésében. Véleményem így közel áll *Gabriel Almond* és *Sidney Verba* felfogásához, amely szerint a politikai kultúra a specifikusan politikai orientációkra utal, a politikai rendszer és különböző részei felé irányuló és az „én"-nek ebben a rendszerben betöltött szerepével kapcsolatos attitűdökre. Ezek az orientációk felbonthatók kognitív jellegűekre (a politikai rendszerrel, szerepeivel, e szerepeket ténylegesen ellátó emberekkel, a rendszer in- és outputjaival kapcsolatos *tudás és hit*), affektív jellegűekre (a politikai rendszerrel, egyes részeivel, a benne működő személyekkel kapcsolatos *érzelmek*) és értékelő jellegűekre (a politika „objektiválódott" jelenségeivel kapcsolatos olyan ítéletek és vélemények, amelyek tipikusan az érték-sztenderdek, az információk és az érzelmek kombinációját involválják).[3]

Mindezek az „orientációk", „attitűdök", s ezekkel együtt a politikai rendszer *környezetében* kialakult és berögzött, a politikai rendszer egyes elemeinek realizálódását alakító cselekvésmódok, nézetek, vélemények túlnyomórészt hosszabb – történeti méretű – fejlődés eredményei, történetileg felgyűlt tapasztalatok társadalmi és egyéni feldolgozásából állanak.

Elsősorban magának a politikai rendszernek a felépítése és működése hozza létre és alakítja őket, de nem függetlenül az adott társadalom kultúrájának jellegétől, amely természetesen megint csak történeti fejlődés eredménye.

Kérdés azonban, hogy a politikai kultúra – mint a kultúra általában – nem tartalmaz-e sajátos szubkultúrákat is? S ha igen, mennyire és milyen módon juthat kifejezésre a politikai kultúra egészével szemben vagy mellette? Vajon az 1848 előtti reformpolitikát és magát az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc eseményeit mennyire alakította a kis- és középnemesség politikai szubkultúrája? Vajon az 1918. évi polgári és az 1919. évi proletárforradalomban, illetőleg a polgári és a proletárhatalom rövid időszakában mennyire mutatkozott meg egy „egységes" magyar politikai kultúra, s mennyiben – az egyébként ugyancsak a magyar viszonyok között formálódott, éppen ezért a nyugatihoz képest sajátos – polgári vagy munkás politikai szubkultúra?

Olyan kérdések ezek, amelyekre itt aligha válaszolhatnék, de a politikai kultúrát elemző kutatások során még sem mellőzhetők. (Feltehetően sajátos, a politikai kultúrát érintő szerepet játszanak az egyes szubkultúrákban az akár igen egyszerű ismeretek is. Annak ismerete többek között, hogy mennyi magyar él az ország határain kívül, s ezek hogyan oszlanak meg pl. a szomszédos országokban – s ez az ismeret időben is, társadalmi rétegek vagy korcsoportok szerint is igen változó – nem „csupán" ismeret szintet tükröz, hanem attitűdöt is.) A jelenleg folyó vitában *Lengyel László* cikkének gondolatmenete tükröz valamit a politikai szubkultúrák létéről és jelentőségéről napjaink magyar politikai kultúrájában, amidőn a „népi", az „értelmiségi" politikai kultúráról szól, utalva egyúttal az egyes szubkulturális jellemzők nem ismeretéből, vagy ezekben a szubkultúrákban a „nagy"-politikától való távolságból fakadó téves feltevésekre, „mitológiákra" is. Meg kell jegyezni azt is, hogy az adott történeti-társadalmi helyzetnek *„aktualizáló"* jelentősége van, amely a politikai kultúra egy-egy elemét

(esetleg egyik vagy másik szubkulturális sajátosságot) akár időlegesen is felerősítheti, „túlsúlyossá" is változtathatja.

II.

A tisztázás második pontja: *mennyiben sajátos a magyar politikai kultúra?* Bizonyos, hogy jelentős összetevőiben tágabb környezetünkhöz, a kelet-közép-európai régióhoz, e régió történetéhez, fejlődését ért hatásokhoz kapcsolódik, míg más összetevői inkább a magyar történelem (amely természetesen végül mégsem választható el az egész régiótól, sőt Európától) terméke. Nagyon érdekes azonban, hogy ezek a sajátosságok az eddigi megközelítések többségében már eleve *torzulásokként* értékeltettek. A torzulások persze eleve valaminek, valami helyesnek tartott mintának negatív módosulását jelentik, és könnyen kap szerepet megítélésükben a morális szempont. Így azután nem ritka, hogy az „eltorzult" magyar politikai kultúra elemzése morális síkra kerül.

Politikai kultúránk bizonyos torzulásairól írt *Bibó István*, sőt kereste az összefüggéseket a torzulások és a magyar történelem „zsákutcája" vagy inkább „zsákutcái" között. Jóllehet valódi és lényeges tényezőket látott meg és fejezett ki, elemzése mégis *morális* síkra került. Ebben a fent jelzett lehetőségen túl alighanem jelentős mértékben közrehatott az ország második világháborús szerepének, a motiváló tényezőknek éppen az 1945–47-es időszakban való, a szituációtól is függő megítélése. *Bibó István* írása a politikai kultúra deformálódását ráadásul morális zöngéjű kategóriákban, a „politikai jellem" vagy az „eltorzult magyar alkat" kifejezésekben ábrázolta.

E rövid írás kereteiben aligha elemezhetném alaposabban a politikai kultúrák különféleséget, összefüggéseiket az őket létrehozó társadalmi, gazdasági, politikai fejlődéssel és környezettel, így természetesen nem is igazolható az az elgondolásom, hogy talán sokkal inkább a politikai kultúra típusairól lehet szó,[4] amelyek egymáshoz viszonyítva mutatkozhatnak „torzulásként" (ha az egyik típust meglehetős történetietlenséggel „ideálisnak" tekintjük). A kérdés azonban mégsem ilyen egyszerű, hiszen torzulások keletkezhetnek egy-egy „típus" fejlődésében is, időlegesen, vagy akár hosszabb távra is, de időleges tényezők hatására. Azonfelül: a politikában is kialakulnak általánosan jellemzővé válható vonások, amelyekhez képest torzulások is bekövetkezhetnek. A kérdés tehát – ismétlem – bonyolultabb annál, hogy itt elemezhessem, éppen ezért (s nem vállalkozhatván ezúttal arra, hogy akár a kelet-közép-európai régió politikai fejlődésében talán mégis megállapítható „torzulásokat" és összefüggéseiket taglaljam) lehetőség szerint a kifejezés használatát is kerülöm.

A politikai kultúránkat nagyjában-egészében ugyanazon folyamatok és tényezők alakították sajátossá, s ha úgy tetszik: „deformálták", amelyek a politikai rendszer túlsúlyát létrehozták, majd fokozták.[5] S már csak ezért sem lehet az így adódó problémákat, pl. egy vesztes háborúval összefüggő morális aspektusokból megítélni, mert sok tekintetben ugyanezek a jelenségek jöttek létre a régió ama országainak politikai kul-

túrájában is a háború óta, amelyek győzetesen kerültek ki ugyanebből a háborúból. Egyébként, legalábbis bizonyos összefüggések feltárásával, tulajdonképpen *Bibó István* következtetés-láncolata alapján is megkérdőjelezhető ez a megközelítési mód „Gyerekes dolog – írja – azt képzelni, hogy a politikai kultúra fejlődésének eltorzulását okozhatják zavaros filozófiák vagy egy rosszindulatú propaganda izgatása. Komoly tömegérzelem csak *indulatból* származhatik, indulat pedig csak *valóságos élményből.*"[6]

A „valóságos élmény" a politikai kultúrában rendkívül jelentős. Márpedig a politikai rendszer túlsúlya – éppen a megkésettség folytán továbbélő feudális elemeket tartalmazó társadalmi szerkezet – magát a politikai rendszer felépítését is olyanná formálta, amely akkor sem adhatta meg a politikában való részvétel tömeges és valóságos állandó és tudatos élményét, amikor az már Európa középső és nyugati részeiben mindennapos gyakorlat volt. A politikában való részvétel „tömegélménye" a kelet-középeurópai régióban a felülről való reformok időszakában jelentős mértékben a helyi (vagy még inkább a regionális, Magyarországon a megyei) autonómiához kapcsolódó ellenállás formájában jelentkezett, illetőleg a hirtelen bekövetkezett robbanások idején. Az utóbbi esetek tömegmozgalmai egyrészt rövid lejáratú, másrészt indulathoz és erőszakhoz kötődő „élményt" adtak, amely mögött valóban ott volt az elnyomáshoz fűződő erőszak elszenvedésének élménye, de amely – éppen ezért – a reakciójában sem formálta a konfliktusok normális kezelését is magában foglaló politikai kultúrát inkább *állandósította az indulati és erőszak-elemet* ebben a politikai kultúrában.

Így azután, amidőn – esetenkint és rövid időre – lehetőség nyílott a politikai részvételre, éspedig megfelelően kimunkált intézményi keretekben, ez a részvétel „eltorzult", nem adott hosszabbtávú élményt az „iskolázott" demokratikus magatartásra. (Annál is kevésbé, mert ez a részvétel az igazi hatalom gyakorlásáig tulajdonképpen soha nem jutott el, még a parlamenti formák között sem – gondoljunk csak a magyar parlamenti „pártharcokra" a kiegyezést követően, a két világháború közti politikai rendszerben vagy akár az 1945–48 közötti koalíciós időkben – és a tanácsi formák között sem.)

Politikai kultúránk sajátosságai nem kis mértékben köszönhetők annak, hogy a túlsúlyos politikai rendszer, amely a visszacsatolásnak nem tulajdonított igazi jelentőséget, illetőleg szelektív visszacsatoló mechanizmust alakított ki, a maga „súlyának" érvényesítése során igen gyakran nyúlt erőszakos eszközökhöz, éppen ezért nem fejlődött ki megfelelően konfliktustűrő készsége és a kompromisszumra való képessége. A nyílt és hatékony politizálás intézményeinek fejletlensége, illetőleg gyakran formális volta azután részben az erőszakot váltotta ki a változásra törekvők részéről is, részben pedig az „illegális" politikai mozgalmakat, amelyek elnyomása a büntetőjog segítségével történhetett. Ebben az összefüggésben könnyen válhatott – és vált is – a politikai ellenvélemény „bűncselekménnyé", az adott politikai-hatalmi viszonyokkal szemben álló vagy azt megkérdőjelező magatartás „hazaárulássá" (azonosítva a „hazát" az adott politikai rezsim vezetéséve!, hogy messzebbre ne menjünk, *Martinovicsék* esetében éppen úgy, mint *Rajk László* és mások esetében) és lehetett a „törvényesen" kiszabott halálbüntetés a politikai viták „elintézésének" eszköze.

TUDOMÁNYOS KÖNYVTÁR PÉCS

A politikai kultúránk eme – megint csak régiónk történelmével, sok tekintetben való „alulfejlettségével" összefüggő – vonására bizonyos értelemben és közvetve *Marx* egyik utalása is értelmezhető. „A forradalmi átalakulás folyamata... – írta – aszerint fog brutálisabb vagy humánusabb formákat ölteni, hogy mennyire fejlett maga a munkásosztály."[7] Ez a megállapítás nyilvánvalóan általánosabb elemzésből következik, hiszen a munkásosztály fejlettsége sok más – gazdasági, kulturális, politikai – tényező és összefüggés történetileg alakult következménye. S ezek a tényezők és összefüggések a politikai kultúrát is általánosabban alakították és alakítják.

Az erőszak elemének túlsúlyával függ össze az a másik vonás is, amelyet *Bibó István* a kelet-európai politikai kultúra „torzulása" lényeges tényezőjének tartott, éspedig a görcsös félelem, amely egyaránt élt a politikai rendszeren belül és környezetében. Ez azonban aligha alakulhatott volna másképpen régiónk politikai fejlődésében, ahol a politikában való „tömeges" és erre hivatott intézményeken keresztüli részvétel élménye csekély és rövid élettartamú volt (s még ilyenkor is ott kísértett a majdani „büntetés" lehetősége, amely azután nem egyszer valósággá is változott), ellenben a félelem élménye tartósabban volt jelen.

Bibó István azt írja, hogy e fejlődés során Közép- és Kelet-Európa politikai életére a politikusnak egy sajátos típusa vált jellemzővé: a *hamis realista* típusa. „E típusnak, mely hol arisztokratikus környezetből ereszkedett le, hol népképviseleti, demokratikus erők szárnyán emelkedett fel a politikába, kétségtelen tehetség mellett bizonyos ravaszság és bizonyos erőszakosság volt a jellemzője, ami kiválóan alkalmassá tette arra, hogy a demokrácia meghamisításának, a demokratikus *formák* között folyó antidemokratikus kormányzásnak vagy valamely erőszakos politikai álkonstrukciónak a kezelőivé és letéteményeseivé váljon. Ennek révén megszerezték 'a nagy realista' renoméját, s a nyugat-európai típusú politikusokat mint „doktrinér"-eket és „idealistá"-kat sikeresen háttérbe szorították. *Bismarck* volt ennek a típusnak a nagy példaképe, és a *Tiszák*, a *Bratianuk, Pasics, Bethlen, Venizelosz* stb. a jellegzetesebb képviselői. Mindez érdekes, de logikus módon arra vezetett, hogy ezekben az országokban az államfői hatalom, melyet a demokratizmus előretörése itt is kezdett háttérbe szorítani, ismét megerősödött. A kormányok ereje ugyanis abból áll, hogy egyensúlyt tudnak tartani két tényező között, minthogy azonban az egyiket, a népképviseletet rendszeresen korrumpálták, ezzel megerősítették a másikat. Sőt éppen az *államfői hatalom* lett az a fórum, amelytől a hű alattvalók az éppen garázdálkodó kormányhatalomtól való megmentésüket várták. Ez pedig a meglevő demokratikus erők szétszórását jelentette, és visszaesést abba a demokrácia *előtti* állapotba, amikor a társadalom a bajoktól való megmenekülését nem a törvényektől, a kormány hatékony ellenőrzésétől és az állampolgárok politikai értelmességétől várja, hanem az államfő, a személyes hatalom kegyes jóakaratától és a bölcs elhatározásától."[8] *Bibó István* ebben a gondolatmenetben a „hamis" jelzőt hangsúlyozta, hiszen a magyar történelemben a *valódi* realista politikusnak még annyi szerep sem jutott, mint a „doktrinéreknek" vagy „idealistáknak". Gondolatmenetét mindenesetre két további elemmel is kiegészíthetjük. Egyrészt a fentiekből következően a vezető politikusoknak mindig nagyobb volt a szerepe, mint

(extrém esetektől eltekintve) Európa centrumát jellemző politikai rendszerekben. Ez azzal is járt, hogy *a vezető politikus személyének jelentősége túlnőhetett az intézményi szerkezeten,* így azután az egész politikai rendszer működését alakíthatta. (A túlsúlyos politikai rendszerben kialakult a centrum túlsúlya, ezen belül a vezető politikus túlsúlya.) Másrészt a „hamis realista" politikus mellett – különösen a társadalmi változások időszakában (a változások megszemélyesítőjeként vagy éppen, bár ritkábban ellene) – visszatérően jelentős volt a *messianisztikus küldetéstudat*, illetőleg a messianisztikus politikus típusa.

A küldetéstudattal, karizmával rendelkező vezető alakja más régiók politikai rendszerében sem ismeretlen. Adott szituációkban a politikai rendszer egésze fölé nőve másutt is válhatnak meghatározó elemmé. Ám a kelet-közép-európai régióban – ismét az egyes országok sajátosságaitól függő mértékben – ez a politikus-típus összefügg az ún. személyi kultusz politikai gyakorlatával, amely végletekig fokozta a politikai kultúra torzulását. Messianisztikus politikus, pontosabban a hit az ilyen politikusban természetesen a kelet-közép-európai régióban sem csak a szocialista társadalom építésének idején jelent meg. Találunk erre példát a régió szinte valamennyi országában a korábbi történelmi időszakokban is. Különösen problematikus azonban, hogy a szocialista társadalmakban – akkor amidőn bizonyos értelemben, szinte a szituációból fakadó „szükségszerűséggel", ha nem is egy vonatkozásban diszfunkcionális következmények kel közreműködtek a modernizáció folyamatának „nekilendítésében" – jelentősen erősítették a politikai rendszer és a politikai kultúra olyan tradicionális elemeit, amelyek éppen a modernizáció szükségleteivel állanak szemben, és tartósan épültek be a politikai kultúra „torzulásainak" folyamatába is. (Pl. a személyi kapcsolatok túlhangsúlyozódását odáig, hogy ezek a kapcsolatok azonosíthatók lettek a politikával.)

Mennyiben sajátos tehát a magyar politikai kultúra? Nem tagadhatóan tükröződnek benne a kelet-közép-európai régió fejlődésének, a régiót ért kulturális hatasoknak sajátosságai – a politikai rendszeren belül és környezetében is. Az sem kétséges, hogy a magyar történelem alakulása – a sikerek és kudarcok következményei, amelyekről a *Társadalomkutatás* vitájában szinte meghatározó jelleggel volt szó – ugyancsak formálták, bizonyos fokig a regionális sajátosságokon túlmenően is a politikai kultúrát. (S bárha hosszabb-rövidebb lejáratú kudarcokat talán valóban többet találunk történelmünkben, nem feledhető a több mint ezeréves „megmaradás" sikere, amelynek tényezői is beépültek politikai kultúránkba.) A sajátosságok bizonyos része összefüggheti olyan mentális jellegű vonásokkal is, amelyekre *Gombár Csaba* utal (pesszimizmus, kudarckeresés stb.), s amelynek meglétét *Csepeli György* nem tagadja. Kérdés azonban, hogy melyik alakító tényező az erősebb? A nemzeti kudarcok hatása vagy a politikai kultúrának a politikai rendszer ama sajátosságához vezető vonása, amely kevés lehetőséget biztosít az egyén autonóm és felelősségteljes politikai cselekvésének, így eleve „sérelmi" politikai-tudatot fejleszthet ki (ami kétségtelenül az „alattvaló" típus egyik jellemzője a „hálakötelezettség" érzete mellett). Bizonyára szerepe van a magyar politikai kultúra sajátosságaiban az olyan jelenségeknek, mint a magyar helyi önkormányzatok lehetőségei és korlátai. Mert amennyire nem fogadható el, hogy társadalmunk

politikai intézményeiből teljességgel hiányoztak volna a demokratikus hagyományok – hiszen a megye sajátos nemesi önkormányzata mellett hatékony városi, sőt falusi önkormányzat is kialakult, ha az egyes történeti helyzetektől függő erősséggel is – annyira igaz az is, hogy pl. a falusi önkormányzatok sajátosan a társadalom alá szorítva éltek, a „felsőbbség" felé már nem demokratikus, hanem alattvalói attitűddel, a városok önkormányzata – leszámítva a telepesi vagy az ún. „szabad királyi" városi privilégiumokkal rendelkezőket – ebből a szempontból nem sokban különböztek a faluétól.

Ez is csak példa azonban, megvizsgálandó sejtés és újabb kérdőjel.

III.

A politikai kultúra éppen úgy nem fejleszthető szavakkal, ahogyan nem is torzítható el csak velük. A változás is a politikai élménytől, a hatékony részvétel megélésétől származhat, ahogyan ezzel függ össze a részvétel felelőssége is. A politikai szocializáció – amely nem csak szavakból álló folyamat – alakulása és céltudatos alakítása, az „alattvaló" minőség tényleges felváltása a jogait és kötelességeit ismerő és gyakorló állampolgár elemeivel a politikai rendszer valóságos működéséből, a „funkcionális" nevelésből adódik. (Nem becsülném le természetesen az intencionális nevelés jelentőségét sem. Éppen ezért nem bizonyos, hogy segíti a felelős és a közért saját érdekei felismerése alapján aktívan tevékenykedő állampolgár kialakulását, ha a politikai nevelés csak a forradalmár hősöket, a messianisztikus vezetőket állítja példaképül az ifjúság elé, éspedig olyan korszakban, amidőn ezek társadalmilag aligha lehetnek „funkcionálisak". Aligha mozdítja elő a konfliktusok elviselését, a toleranciát, a kompromisszumra való készséget az a nevelés, amelyben a kompromisszum keresése pl. megalkuvásként hangsúlyozódik, éspedig pejoratív színezettel. S még kevésbé alakítja politikai kultúránkat kedvezően az a helyzet, ha az értékként hirdetett őszinteség, bátor állampolgári kiállás eredménye a valóságos viszonyokban negatív eredményekre vezet.) A politikai kultúra változtatása, fejlesztése igen hosszú, történelmi folyamat. Bizonyos lépések történtek már ebben az irányban, elsősorban a politikai rendszer intézményeinek alakításával. Úgy tűnik, hogy jelenleg elsősorban a helyi önkormányzati tevékenység valósága lehetőségeinek megteremtése, a részvétel kibontása az az elem, amellyel kapcsolatban ez a változás reményteljesen kibontakoztatható. Az egyes megváltozott vagy akár teljesen új intézmények (mint pl. a legújabban bevezetett Alkotmányjogi Tanács) azonban intézményi kontextusban működnek, s ez a körülmény lehetőségeiket erősen befolyásolja, ha az intézményi rendszer más összetevői általában változatlanok maradnak.

Minthogy azonban a politikai rendszer társadalmi környezetben működik, ahogyan a politikai kultúra is általánosabb kulturális összefüggések része, a további fejlődésében is nagy jelentőségűek lehetnek a társadalom általános kultúrájának jelenségei, s más tevékenységi szférákban bekövetkező változások is. Csak egyetlen ilyen összefüggésre utalok.

Friedrich List, aki – mint ismeretes – Európa megkésett felének politikai gazdaságtani elméletét alkotta meg, a centrum fejlődését kifejező *Adam Smith* elméletével szemben,[9] a 19. század negyvenes éveiben az akkori magyar gazdasági reformtörekvésekről írva, hangsúlyozta, hogy a gazdasági reform sikere a politikai intézményrendszer átalakulásától függ, illetőleg a gazdasági reform következménye a politikai reform.[10] A gazdasági átalakulás és a politikai összefüggésére természetesen nem *List* figyelmeztetett csupán. Amiért azonban rá hivatkozom, az a kézenfekvő analógia A gazdasági cselekvés új feltételrendszere, a gazdasági kultúra átalakulása – amely változtatja az ember gazdasági magatartását is – változtatóan hat, új elemeket vihet be az ember politikai magatartásába, így a politikai kultúrába is. A reform által kialakítható új gazdasági magatartás, amely – bár a hiánygazdaságból adódó helyzetek, monopóliumok, közigazgatási elosztás stb. folytán még korlátozva ugyan, de mégis egyre inkább – *egymás mellé* és nem egymás fölé rendelt magatartás, nyilván jobban rákényszerít a toleranciára, a konfliktus kezelésére, végezetül a konszenzusra, mint a hierarchizált viszonyrendszer. Az ilyen beidegződés pedig más viszonyokban is megnyilvánulhat, s perspektívátlanná teszi a felülről lefelé kialakított intézmények működését és a visszacsatolásra kevéssé felkészült és „rászorított" politikai cselekvésmódot is.

Amikor tehát *Bihari Mihály* és *Lengyel László* joggal teszik fel a kérdést, mit jelenthet a politikai kultúra a reformfolyamatban, s mindketten arra a következtetésre jutnak, hogy a reform sikere végül is jelentős mértékben múlik azon, hogy a társadalom egésze mennyiben képes – politikai kultúrájával is – biztosítani a reform sikeres megvalósításának feltételeit, akkor a kérdés más módon is feltehető: nevezetesen a társadalom élettevékenységének *egyik*, bár talán legjelentősebb szférájában bevezetett reform, s a reformmal, adott esetben gazdasági viszonyaiban, magatartásában átalakulásra késztetett ember mennyire képes egyrészt a társadalom más szférájában is változásokat generálni, másrészt mennyire alakítja át az egyénnek más minőségében való magatartását, adott esetben politikai magatartását is. A kérdés ilyen megformálására is igen a válasz, de valóban „történetileg" mérhető időben, azaz akkor, ha az új feltételek, az új társadalmi gyakorlat megélése legalábbis részben közömbösítheti a régi gyökerekhez vezető, de napjainkig tartós „történelmi" élmények következményeit politikai kultúránkban.

Mint mondottam, nem becsülném le a tudatos ráhatást, a nevelést. A politikai kultúra változását azonban *elsősorban* a valóságos folyamatok alakulásától, és ezek megélésétől várhatjuk. A politikai szférában a politikai rendszer alakulásától, azoknak az elemeknek a politikai gyakorlatból való következetes visszaszorításától, s végül is kiküszöbölésétől, amelyek politikai kultúránkban az idejétmúlt sajátosságokat, ha úgy tetszik „torzulásokat" létrehozták.

A RÉTEG

KULCSÁR KÁLMÁN

A POLITIKAI KULTÚRA*
(A fogalom és a jelenség)

I.

A politikai kultúra fogalmának meghatározásában az egész politikai szociológiát, politikatudományt uraló bizonytalanság nem kis mértékben összefügg a *kultúra* definíciójának sokféleségével. A kultúra antropológiai és szociológiai fogalma (többnyire) magában foglalja a társadalom életének szinte minden megnyilvánulását. Különösképpen ide soroljuk a társadalomra jellemző szimbolikák és szokások rendjét, a vallási hitet, a művészeti termékeket, s az anyagi összetevők közül a technikai eszközöket, használatukat stb. Röviden: a kultúrát a társadalom „örökségével" azonosíthatjuk. Ez magában foglalja a technikai örökséget, azaz a technikai eszközök összességét — az épületektől, a közlekedési eszközöktől kezdve egészen a legkülönbözőbb szerszámokig és az élet technikai feltételeiig, a kezelésüket jelentő tudással, képességgel együtt — s a *tudati örökséget*, az értékek és a hit rendszerétől a tudományig, s a cselekvés és a magatartás kialakult módjáig. Szinte átfoghatatlan azonban azoknak a jelenségeknek a köre, amelyekre valamilyen szóösszetételben a kultúra fogalmát alkalmazzuk.

Valószínűleg igaza van *J. V. Bromlej*nek, amidőn azt írja, hogy a „kultúra belső szerkezete éppoly sokrétű, mint maga az emberi tevékenység. A társadalmi életnek nincs oly területe, amelynek ne lenne *kulturális* oldala is". Ennek megfelelően ő a kultúra három alkotóelemét különbözteti meg: *1.* az emberek *belső* társadalmi tudatát (az eszmei-elméleti és társadalmi-lélektani szinteken egyaránt); *2.* ennek a viselkedés, a tevékenység során tapasztalható megnyilvánulásait; *3.* a tevékenység *tárgyiasult* eredményeit (anyagi és szellemi természetűeket egyaránt). És hozzáteszi: „Ezek a bizonyos egységet alkotó, a legtágabb értelemben vett *kultúra* által kifejeződő szintek igen lényeges eltéréseket mutatnak. Amennyiben a kultúrát az etnosz objektív alapjának tekintjük, többek között igen fontossá válik a társadalmi tudat és a kultúra egyéb szintjeinek egymáshoz való viszonya." (*Bromlej* később arra is utal, hogy vannak a kultúrának erkölcsi, jogi, politikai, vallási, esztétikai stb. szférái is, s e „szférák bármelyike túlléphet a társadalmi tudat elvi-elméleti és társadalmi-lélektani szintjein és kiterjedhet a *külsődleges* tevékenységre, valamint annak tárgyiasult eredményeire [1976: 62—63]).

*A *Társadalomkutatás* az 1984. és 1985. év folyamán vitát szervezett *a politikai kultúráról.* A vita alapján szükségesnek látszott magának a fogalomnak és a jelenség hazai sajátosságainak további elemzése. Nem ugyan a válaszadás, a problémák megoldásának igényével, hanem a meginduló kutatások bizonyos mértékű orientálásával. Ezt a célt szolgálja az itt közölt tanulmány is.

A RÉTEG

Hogy a kultúra meghatározása önmagában is befolyásolja a politikai kultúra definícióját, nem új felfedezés, mások is utaltak erre (vö. pl. Beyme 1980: 179. és köv. o.). Azt is mondhatnánk, már a kultúra kifejezés *értelmezése* is magában foglal bizonyos politikai színezetet; pontosabban, tükrözi az adott társadalomnak vagy egy részének politikailag is jelentős eszmei állapotát. *Rousseau* felfogása pl. arról, hogy a kultúra a természeti léthez képest hanyatlás, azon túl, hogy ebben az összefüggésben a kultúra a természettel került szembe, mint kifejezés is a korabeli francia társadalomban létező politikai rendszer elítélését fejezte ki és cselekvésre hívott fel. *Nietzsche* sajátos kultúraellenessége és szembefordulása a történetiséggel mint a kulturális kötöttségek hordozójával a *minden kötöttségtől mentes emberi cselekvés* érdekében ugyancsak kritika volt a fennállóval szemben, ugyancsak cselekvésre hívott fel, bár más politikai közegben. Felfogásuk közvetlen (illetőleg közvetett) *hatása* azonban, ha más politikai szférában, mégis sok szempontból hasonló empirikus tényekben mutatkozott meg.

A kultúrának mint *történeti* terméknek a felfogása a 19. századból ered. Ez a felfogás – egyes változataiban – a néplélekneк vagy népjellemnek romantikával megjelent fogalmához kötődött. A kultúra ilyen, látszólag történeti értelmezésében kialakult egy sajátos *történetietlenség* veszélye is: a népszellemhez, néplélekhez vagy népjellemhez kötődő kulturális sajátosságok ugyanis könnyen felfoghatók statikusként, változatlanként (ha csak nem ismerjük el, hogy ez a néplélek vagy népszellem a történeti feltételek folytán változik). A kultúra ilyen *karakteriologikus* felfogása különösen századunk első évtizedeiben volt jelentős (*Frobenius*), és ez a felfogás nem maradt hatástalan a politikai kultúráról vallott nézetekre sem. Ebből fakadt pl. a magyar és a német kultúrát (s politikai kultúrát) szembeállító tipizálás is *Prohászka Lajos* Vándor és bújdosó című könyvében.

Tulajdonképpen a második világháborút követően kezdett kialakulni – a behavioralizmus hatására – a csoportmagatartást, a csoportkötöttséget központba állító kultúrafogalom, amelynek ugyancsak megmutatkozott a hatása a politikai szociológiában, a politikai kultúra fogalmában is. Ennek a megközelítésnek a legtipikusabb példája elsősorban *Gabriel Almond* első megfogalmazása, amely szerint „minden politikai rendszer a politikai cselekedetre irányuló orientációk sajátos módjába ágyazódik (*Almond* 1956: 396. o.). Ez a felfogás vált teljessé a *Sidney Verbá*val együtt írt, összehasonlító elemzésekre épülő híres könyvük, a Civic Culture alapját képező empirikus vizsgálatok hipotézisét is jelentő fogalomban. Feltevésük szerint „a politikai kultúra fogalma a specifikusan politikai orientációkra, a politikai rendszer és különböző részei iránt kialakult és magának az énnek e rendszerben betöltött szerepével szemben megmutatkozó attitűdjeire vonatkozik. Éppen úgy beszélünk politikai kultúráról, ahogyan beszélhetünk gazdasági vagy vallási kultúráról. S az a társadalmi objektumok és folyamatok sajátos együttese iránt megnyilvánuló orientációk összessége... Amidőn egy társadalom politikai kultúrájáról van szó, a politikai rendszerre utalunk, ahogyan az a népesség ismereteiben, érzelmeiben és értékelésében internalizálódott" (*Almond–Verba* 1963: 13–14. o.).

Ennek a fogalomnak szembeszökő sajátossága az, hogy a *szubjektív* szférát fejezi

ki. Valóban, *Lucien Pye* röviden úgy definiálta a politikai kultúrát (ebben a felfogásban), mint *a politika rendszerezett szubjektív birodalmát* (*Pye* 1965.).

Ha azonban a történeti és a behaviorista megközelítési módot úgy kombináljuk, hogy mindkettőnek az elemeit logikai összefüggésbe állítjuk, akkor nem csupán túlzásaik tűnnek szembe, hanem az is, hogy bizonyos értelemben kiegészítik egymást. Ezzel az egymásravonatkoztatással egyrészt eltűnik a történeti megközelítés megfoghatatlan és irracionálisnak tételezhető fogalma a néplélekről, a népjellemről, illetőleg ezek ködös és önkényes volta, másrészről pedig szubjektív elemek történeti feltételezettséget kaphatnak. Ezzel a politikai szubjektum birodalma végül is a politika felé irányuló orientációk, értékek és attitűdök *összességeként* objektivizálódhat. Szükség van azonban további kiegészítésre is: éspedig az emberi magatartás ténylegesen megnyilvánuló jelenségeinek beiktatására a politikai kultúra fogalmába.

Lényegében ezt a — kombinált — vonalat követik a magyar politikai szociológiában eddig megjelent újabb kísérletek is a politikai kultúra meghatározására.

Gombár Csaba definíciója szerint a politikai kultúra „a *csoportminőségű politikai beállítottságok*, a történetileg kialakult és megalapozott (kondicionált) *reakciókészségek* foglalata, amely az intézmények által behatárolt és csatornázott politikai tevékenység általános emberi előzetese, kísérője és következménye. A valamilyen szervezeti keretek között folytatott és a tudatosság valamilyen fokán levő politikai tevékenység mindig sokszínű *érzelmi beágyazottsággal* rendelkezik és ennek tapasztalatilag is ismeretes a csoportminőségű karakterisztikája. Mindazok a történetileg alapozott és csoportminőségűen egymástól eltérő reakciókészségek, amelyek nemzetenként, kultúrkörönként, társadalmi osztályonként, rétegenként és politikai tömörülésenként változó beállítottságok formájában jelentkeznek, képezik a politikai kultúra tárgyát. A politikai félelmek, indulatok, tömegszenvedélyek és sajátos észjárások pedig mindig a *politikai értékek* vonatkozásában és vonzásában merülnek fel. ... Az átélt politikai élmények történelmi tapasztalattá rögzülve a különböző embercsoportokra markánsan jellemző politikai kultúrát alakítanak ki, amely elemző szempontból *megismerő, érzelmi, értékelő* és magatartásmintákat hordozó *beállítottsági* (azaz kognitív, emotív, axiognómiai és attitűdinális) szövedéket alkot, és amely sajátos *jelrendszerként* is működik a szimbólumok, jelszavak, ünnepek és a mindig jellemzőek alkalmazott politikai szóhasználat formájában" (*Gombár* 1983: 152. o.).

Ez a meghatározás lényegében elfogadható, magam csak *egyetlen elemét* kívánnám erősíteni. Hangsúlyozandó ugyanis, hogy mindezek az orientációk, attitűdök, értékek, indulatok a velük kapcsolatban levő szimbolika, nemkülönben a politikai rendszer környezetében kialakult és berögződött, a politikai rendszer egyes elemeit realizáló cselekvésmódok (az ezzel összefüggő, eszmék, nézetek, vélemények) — túlnyomórészt hosszabb, történeti méretű — fejlődés eredményei. A politikai kultúra tehát nem egyszerűen „tanult" jelenség, hanem történetileg felgyűlt tapasztalatok társadalmi és egyéni feldolgozásából áll.

A politikai kultúrának — éppen úgy a kultúra egészének — megvannak az „elvi-

elméleti", egyéni és szociálpszichológiai összetevői, valamint a külső tevékenységi eleme és ennek tárgyiasult eredményei. Ez utóbbiak ugyan sokszor nehezen vagy alig választhatók el a politikai rendszer elemeitől (gondoljunk csak a politikai eszméknek a politikai intézmények objektivációjában betöltött szerepére és az ember politikai orientációját, attitűdjét és viselkedését befolyásoló erejére), de ezek az elemek mégis külön-külön is értelmezhetők a kétféle fogalom összetevőiként. Mint ahogyan a politikai rendszer alakítja a politikai kultúrát, a politikai kultúra — mint a környezet egyik lényeges összetevője — kondicionálja a politikai rendszer realizálódását és működését.

A politikai attitűd és magatartás viszonyát elemezve feltétlenül hangsúlyozandó a kettő közötti különbség, nevezetesen az, hogy az attitűd a szocializálódás folyamatában épülő-alakuló beállítódás, de *nem a tényleges viselkedés.* Ez az elválasztás — s erre *Gombár Csaba* is utal (*Gombár* 1982: 621—622. o.) — a politikai kultúra esetében különösen lényeges, hiszen a társadalmi vagy csoport méretű (és a történeti „szocializálás" során alakított) attitűd is csak potenciális viselkedés. Ahogyan az attitűd az egyén esetében is lényeges, de nem egyedüli eleme a politikai magatartásnak — gondoljunk a szituáció cselekvést alakító erejére — ugyanúgy egy társadalom politikai kultúrájának is egyik eleme csupán, ám a politikai rendszer (intézményei) működését a politikai kultúra *egésze* kondicionálja.

Ahogyan a kultúra egészével „szemben" is megkülönböztetünk rész- vagy szubkultúrát — amelyek egy-egy etnikum, társadalmi osztály vagy réteg, esetleg csoport, egyes generációk vagy nemek stb. különböző életfeltételeivel (és természetesen ezeknek az életfeltételeknek történeti alakulásával és következményeivel) kapcsolatosak, ugyanúgy akár egy társadalomra jellemző politikai kultúrán belül is vannak *politikai rész- vagy szubkultúrák.*

Ezeknek a politikai szubkultúráknak felismerése és körvonalazása persze sokkal egyszerűbb olyan társadalmakban, amelyek maguk is összetettek, sokszínűek. Indiában pl. világosan elkülöníthető az angol hatásra kialakult, nemzeti tartalmú politikai kultúra. Ennek tudatos elemei — az angol behatás és nevelés kettős eredményeként — végső célként az indiai függetlenség elnyerésével, a gyarmati uralom alatt pedig a politikai-igazgatási szervezetekbe való behatolással, majd később túlsúlyra törekvéssel, tehát kifejezetten nemzeti célokkal kapcsolatosan bontakoztak ki. Ám mindez brit sajátosságokat hordozó politikai eszközöket hozott Indiába, a politikai elit angolszász jellegű politikai kultúráját teremtette meg, amelynek lényeges eleme a gazdasági racionalitásra és politikai hatékonyságra való törekvés, s amely „széles megegyezést tételez fel az egyén önérdeke és a társadalom java között" (*Nandy* 1972 : 131. o.). Ezzel „szemben" vagy mellett, sőt inkább alatta tovább élt és formálódott a hagyományos indiai politikai kultúra elemeit hordozó, illetőleg felelevenítő politikai kultúra magában a függetlenségi mozgalomban is: a gandhizmusban. Ezt a hagyományokra, ha nem is elsősorban a hagyományos politikai kultúrára épülő politikai eszközrendszert felhasználó politikát — jóllehet igazán sohasem fogadta el a Kongresszus Párt vezetése (*Nehrut* is ideértve) — mégis rendkívül hatékonyan segítette a veszternizált elitet is, hogy politikájához megszerezhesse a népi támogatást.

A függetlenség elnyerése után azonban mégis a nyugati jellegű politikai intézményrendszer maradt a domináns, s a körülötte kibontakozott nyugati jellegű politikai kultúra a „leglátványosabb". Ezzel együtt két érdekes jelenség is megfigyelhető. Egyrészt a nyugati típusú, a szavazáson alapuló politikai részvétel – főleg a rurális területeken – a régi, a hagyományos politikai kultúra által átitatódva működik (a választások során pl. a paternalista politikai kultúra elemeként – a helyi földbirtokos, rendőr vagy az adott kaszt irányítóinak a befolyása a döntő), másrészt a nyugati politikai kultúrával és struktúrával össze nem férő jelenségek – paraszti mozgalmak, „magánhadseregek" erőszakos tevékenysége, akár rablások formájában is stb., „kívülről és alulról" indulva, a nyugati politikai kultúra által nem vagy alig érintett tömegekben – egyre gyakrabban jelentkeznek a veszternizált politikai keretekkel, s azok „kitöltőivel", a nyugatias politikai kultúrával szemben. „Vajon nem igaz-e – teszi fel a kérdést a mai indiai politikai szociológia talán legkiemelkedőbb alakja –, hogy *Gandhi* indiai kudarca és a parlamenti demokrácia növekedése ellenére India politikai kultúrája továbbra is inkább a kasztok, közösségek és törzsek kultúrája, mint az egyéni polgároké vagy aggregátumaiké – az osztályoké?" (*Singh* 1978: 59. o.)

Ha nem is ennyire szembeötlő módon, de azért felismerhetők a politikai szubkultúra egy-egy társadalmi osztály, esetleg réteg viszonyaiból, történelmi helyzetéből és szerepéből következően is. A kelet-közép-európai társadalmakban pl. a nemesség nem csupán sajátos politikai szubkultúrával rendelkezett, hanem erősen formálta egy-egy ország politikai kultúrájának egészét is. Különösen Lengyelországban és Magyarországon ennek a nemesi politikai szubkultúrának a nyomai esetenkint még ma is érződnek. A lengyel és magyar nemesség politikai kultúrája átvészelt – illetőleg egyes elemeiben napjainkig túlélt – jó néhány történelmi szerepváltást is. A magyar nemesség pl. a reformkorszak előtt, különösképpen *II. József* uralkodása idején, egyes szituációhoz kötött, vagy egyes személyeket érintő kivételekkel ugyan, mégis jellemző módon konzervatív volt, ha ezt a konzervativitást pl. a Habsburg ellenes felkelések jó néhány esetben meg is kérdőjelezték. (*Perry Anderson,* a kiváló angol történész írja, hogy nincs még egy nemesség Európában, amely a királyi hatalmat olyan kemény és álhatatos küzdelemben támadta volna – s hivatkozik *Bocskay, Bethlen, Thököly* és *Rákóczi Ferenc* felkeléseire – mint a magyar (*Anderson* 1974: 228–229. o.). Ez a „konzervatív" nemesség azután gyakorlatilag a reformkor vezető politikai eréjévé vált (ha természetesen egyes csoportjai konzervatívak maradtak is), s képes volt a liberalizmus eszméinek átvételére, hordozására, sőt, az ennek megfelelő politikai cselekvésre is. Tulajdonképpen ez a nemesség teremtette meg a liberális nemzeti történeti tudatot és irodalmat is. (Osztozva ebben a cseh és bizonyos fokig a horvát nemességgel is, gondoljunk csak *Palacký* nagy munkájára, vagy az illír szellemi vezetők (*Gaj, Mažuranic*) nemesi támogatására. Nem hanyagolhatjuk el azonban azt a körülményt sem, hogy ez a liberalizmus *nemzeti* jellegű volt, az idegen uralom elleni küzdelem eszméje és ténye súlyos elemként élt benne. A kiegyezést követő időszakban Magyarországon a liberális nemesség politikai szubkultúrája jelentős mértékben alakította az ország *egészének* politikai kultúráját is, bevíve oda a nemesi szubkultúrának korábban létrejött konzervatív jellegű,

vagy mondjuk inkább: tradicionális elemeit is. Oroszországban viszont a nemesség politikai karaktere a cári abszolutizmus kialakulásával az ún. *szolgáló* nemességként bontakozott ki, s maradt fenn, ilyen jellegében formálta az orosz társadalomra jellemző politikai kultúra egészét is (*Anderson* 1974: 219–220. és 350–353. o. és *Banac-Bushkovitch* 1983: 8–9. o.). Így azután, jóllehet a liberális eszmék megtalálták az utat az orosz nemesség és arisztokrácia egy részében is, korán elbukott mozgalmakon vagy egyéni akciókon túl legfeljebb a politikai establishmenten *belül*, e keretek feltételei között adott valamit a reformnak, a politikai rendszer belső alakításának lassú mozgását elősegítve. Minthogy az orosz nemesség – sajátos helyzete folytán – lényegében apolitikussá vált, amidőn a polgárságot pótló módon cselekedhetett volna, erre nem volt képes (*Banac-Bushkovitch* 1983: 15. o.). Ennek a politikai szubkultúrának is megvannak az időálló és az alapvető rendszerbeli változásokat túlélő elemei.

Sajátos, ám többnyire más szubkultúrákat is befolyásol az ún. „literátus" réteg politikai szubkultúrája. Ezt a politikai szubkultúrát a politikai eszmék tudatos érvényesítésére, adott esetben formálására való törekvés jellemzi. Régi és nagy kulturális hagyományokkal élő társadalmakban gyakran domináns szerephez jutott ez a szubkultúra, „a literátusok csoportja, akik a civilizáció nagy tradícióit artikulálták, és szokatlanul prominens szerephez is juttatták őket politikájukban" (*Nandy* 1972: 115. o.). Ilyen szerepük volt Kínában a mandarinoknak, Indiában pedig – bizonyos fokig napjainkban is – a bráhminoknak. A literátusok politikai szubkultúráját azonban nem csupán a tradicionális értékek és eszmék befolyásolják, legalább ilyen nagy szerepük lehet az új eszmék fogadásában, terjesztésében, az új – akár dominánssá is válható – politikai szubkultúra kialakításában. Azokban a régiókban, amelyekben a politikai rendszer túlsúlyossá vált, ennek a szubkultúrának különösen nagy jelentősége lehet. Ez is egyik forrása pl. Magyarországon az irodalom és – különösen a humán – tudomány történelmi méretű politikai szerepvállalásának, amely politikai szubkultúra kialakulásában is megmutatkozhat.

Bizonyos fokig összefügg azonban a „literátusi" politikai szubkultúrával a vallási elem jelentősége is. A vallás ugyanis többnyire vagy igen jelentős, részben az egykori „literátusok" a papok és a papok vezette iskolák révén formálta és formálja az adott vallási közösséghez tartozók politikai orientációit. Ebbe a közvetítésbe természetesen ismét több tényező is közrehat. Az átadott vallási tanok mellett pl. különösen fontos az egyház politikai helyzete az érintett táradalomban. A római katolikus egyház pl. – a maga hierarchiájával, sokáig kiváltságos jellegével – Magyarországon jelentősen erősítette a politikai kultúra paternalista vonásait, míg a reformált egyházak sokkal inkább a kritikus – ellenzéki, sőt „kurucos" politikai szubkultúra fennmaradását segítették. (Ez a különbség még a megyei-nemesi politikai magatartás alakulásában is megmutatkozott.)

Sajátos (nem is mindig egységes) és több tényezőtől formált a paraszti politikai kultúra is. Anélkül, hogy ennek elemzésére itt vállalkozhatnék, annyi mindenképpen elmondható, hogy a parasztság – egyes szituációktól eltekintve – történetileg különösen őrizte a paternalista elemet politikai kultúrájában (akár úgy is, hogy az uralko-

dóba vetett bizalom vagy saját alávetett helyzetének elfogadása [*Erdei*] politikai passzivitást teremtett és tartott fent). Ahol és amidőn e politikai kultúra tudatosan és aktívan mutatkozott meg, többnyire ellenzéki, egyes esetekben „lázadó" attitűdöket termelt ki. (A magyar parasztság „politikai fejlődésére" l. *Erdei* 1980: 280–284. o.) A paraszti politikai szubkultúra ott adhatott át – nem ellenzéki jellegű – tartós elemeket a társadalom egészére jellemző politikai kultúrának, ahol a rendi uralom nem alakult ki, vagy hamar felszámolódott, ahol a „társadalom alávetettség" vagy nem párosult jogszabályi úton is fenntartott „kizárással", vagy pedig az arisztokrácia és a nemesség valamilyen tényező folytán (pl. a török hódítás az egyes balkáni országokban) „eltűnt". Ilyen típusú politikai kultúra alakult ki pl. Szerbiában, Bulgáriában, s jóval erősebben egyes skandináv országokban – ott is elsősorban Finnországban és Norvégiában.

A példákat szaporíthatnám, ám azt hiszem, felesleges. Aligha tagadható a politikai szubkultúrák léte, mint ahogy az sem, hogy egy társadalom egészének politikai kultúrájában mindig megtalálható valamelyik politikai szubkultúra dominanciája, s a többiek kisebb-nagyobb hatása is. Az egyes politikai szubkultúrák *esélye* a dominanciára a politikai kultúra egészén belül, ma még nagyon nehezen meghatározható. Egy-egy politikai szubkultúrát hordozó osztály, réteg, etnikai csoport stb. uralkodó helyzetbe kerülése valószínűleg jelentősen megnöveli ugyan szubkultúrájának esélyét is a társadalom egésze politikai kultúrájának befolyásolására, de a siker más tényezőktől is függ. Ahogyan láttuk, az indiai politikai elit veszternizált politikai szubkultúrája kétségtelenül reprezentálja az indiai politikai rendszert is, de aligha állítható, hogy átalakította volna az indiai politikai kultúra egészét. Az átvett, adott esetben veszternizált politikai rendszer hatására létrejött politikai kultúrát is alakítja a „fogadó" közeg hagyományos kultúrája, nem csak az átvett rendszer működését.

A kérdés sajnos kevéssé ismert, ám vizsgálatra érdemes. Milyen eredményekkel járhatna egy ilyen vizsgálat pl. 1918. vagy 1919. évi magyar forradalmak nyomán létrejött politikai rendszerek esetében? Miben volt sajátos a magyar polgári progresszió politikai szubkultúrája az egész társadalmat jellemző politikai kultúrához képest? Vagy: milyen hatással volt a proletárdiktatúra politikai rendszerének működésére a polgári progresszió, illetőleg a munkásság feltételezhetően sajátos politikai kultúrája?

II.

Az imént megfogalmazott kérdések egy másik problémát is körvonalaznak, éspedig olyan problémát, amelynek tisztázatlansága sok félreértésre adhat okot. A politikai kultúrát hozzávetőlegesen meghatároztuk ugyan, és szó esett a különböző politikai kultúrák és szubkultúrák létéről is, kérdés azonban, hogy ezek mennyiben tartalmaznak olyan *minőségi* elemeket, amelyek alkalmasak lennének a politikai (szub)kultúrák közötti értékelő, netán „hierarchikus" rend kialakítását eredményező megállapításokra. Magyarán és egyrészt: lehet-e úgy különbséget tenni az egyes politikai kultú-

rák között, hogy azok egyike mintegy *„mérőeszközül"* szolgálva minősítse a *többit is;* másrészt: mi a viszony politikai kultúra és a politikai kulturáltság között?

A kérdés első felére adandó válaszhoz röviden foglalkoznunk kell a politikai kultúra *tipizálásának* kísérletével.

E kísérletek sokfélék: megkülönböztették pl. a konszenzuson alapuló politikai kultúrát (amely Nagy-Britanniában uralkodna) a mechanikusan integrált politikai kultúrától (amely az Egyesült Államokra lenne jellemző) és az ún. közösségi rendszerrel jellemezhető politikai kultúrát (pl. Norvégia), amelynek lényege az lenne, hogy az egyes csoport- és más tagoltságon keresztül sajátos szolidaritás érvényesülne az egész társadalomban (*Eckstein* 1966.). Mások arra tettek kísérletet, hogy a politikai kultúra típusait a konfliktusoknak társadalomban való kezelési módjára vezessék vissza. Ilyen típus lenne pl. az ún. versenymodell, amelyben a konfliktusokat a többségi döntéssel oldanák meg (a parlamenti rendszerű országok, különöskép Nagy-Britannia). Az ún. arányosítási modell, amely a többségi uralommal szemben arányos elosztásra és a konfliktusok *egyeztetéses* megoldására törekedne. Végül a hierarchikus-bürokratikus modell, amelyben az így felépített szervezetek autoriter jellegű megoldásokat produkálnának (*Lehmbruch* 1967.). Ilyen és más törekvésekkel szemben azonban jóval ismertebb és nagyobb hatású *Gabriel Almond* és *Sidney Verba* kísérlete a politikai kultúra tipizálására.

Az általuk kialakított típusok jellemzői röviden a következők:

- A „parokiális" típus. Ebben a kultúrában nincsenek specializált politikai szerepek, vallási pozíciók diffúz módon alkotnak egységet, és az ezekkel kapcsolatos politikai orientációk sem választhatók el a vallási, társadalmi stb. orientációktól. Ez a típus uralkodik a törzsi társadalmakban, és uralkodott a nagy keleti birodalmakban, például az ottomán birodalomban.
- Az „alattvaló" típus. Itt már differenciáltan jelentkeznek a politikai rendszer felé irányuló orientációk, de az individuum felfogása önmagáról mint a politikai rendszer *aktív* résztvevőjéről még mindig nulla, ezért az individuum szempontjából passzív kapcsolatot jelent, csupán „fogadója" a felülről lefelé irányuló folyamatoknak.
- A „résztvevő" típusú kultúrában a társadalom tagjai kifejezetten aktív orientációt képviselnek a politikai rendszer felé, éspedig annak „input" és „output" folyamataiban egyaránt.

Almond és *Verba* e jellemzők kombinálásával megkülönböztetik még a „parokiális-alattvaló", az „alattvaló-résztvevő" és a „parokiális-résztvevő" típusokat is.

A tipizálás jóllehet valóságos elemekre épít, mégis világos benne a szubjektív elem hatása. Minden tipizálás tartalmaz bizonyos szubjektív elemet, éspedig azt, hogy alkotói milyen ismérvet tekintenek elsősorban fontosnak. *Almond* és *Verba* ilyennek tekintik a *részvétel* fogalmát, ami egyébként a mai polgári politikai szociológiai kutatások egyik központi problémája. Minthogy ennek az elemnek ilyen hangsúlyozott kezelése a mai problémák visszavetítésének tűnik, ennyiben a típusalkotás helyessége is megkérdőjelezhető, noha — ilyen fenntartással — használhatónak tűnik.

Gyakorlatilag ez a helyzet a többi, fentebb jelzett tipizálási kísérlettel is. Vala-

mennyi *egyetlen*, ám alapvetően jellemzőnek tartott vonást emel ki, és erre építi típusait. A valóságban azonban a politikai rendszer összetevői jóval sokrétűbbek, egyetlen ismérvre alapozva aligha tipizálhatók. Így, ha ezek a kísérletek adott esetben instruktívak is lehetnek, végül is nem fogadhatók el.

Sokkal eredményesebbeknek tűnnek azok az elemzések, amelyek egyetlen politikai kultúra sajátosságait próbálják feltárni, és az így kiderült jellemzők alapján megkülönböztetni más létező politikai kultúráktól. Ebből a szempontból a legérdekesebb *Lucien Pye* egy-két évvel ezelőtt megjelent könyve (*Pye* 1985), amelyben az ázsiai politikai kultúra sajátosságainak összegyűjtésére és elemzésére vállalkozik. Jóllehet az elemzés elsősorban Dél-Ázsia, Dél-Kelet-Ázsia és a Távol-Kelet társadalmait fogja át, és ennyiben (is) megkérdőjelezhető magának az „ázsiai" politikai kultúrának a fogalma is, eredményei mégis olyan vonásokat jeleznek, amelyek az ázsiai *tradicionális* politikai kultúra feltehetően úgy igazak, hogy napjaink ázsiai társadalmaiban is jelentős hatásuk van.

Pye fogalma a politikai kultúráról ebben a művében sem változott lényegesen, bár e fogalomban a „vonatkozási keret" már nem a politikai rendszer, hanem a hatalom. A politikai kultúra sajátosságainak összefoglalása ebből következően a hatalom megértésével s a hatalomra vonatkozó szubjektív – ám távolról sem irracionális – orientáció jellemző vonásai alapján válik lehetségessé.

Szembeállítva a hatalom amerikai és ázsiai értelmezését, *Pye* idézi *Harold Lasswell* definícióját, amely szerint a hatalom egyet jelent a fontos döntések hozatalában való részvétellel, s megállapítja, hogy ez a definíció igaznak tűnik az amerikai kultúrában. Még a hatvanas évek radikális diákmozgalmai is az életüket érintő döntések meghozatalában való részvételt követelték. (Hadd tegyem hozzá, hogy ez volt lényegében az ez időben hangsúlyossá vált kritikai szociológia megoldási ajánlata is, elsősorban *C. Wright Mills* alapján, az elidegenedett és konformizmust követelő, fogyasztási társadalom alternatívájaként.) Ezzel szemben Ázsiában a hatalom felfogása pontosan a fordított elképzelésen alapszik, hiszen ott a hatalom a döntésben való részvétel alóli *mentességgel* függ össze. Ázsiában a hatalom – mondja *Pye* – „A gondoktól való mentességet jelenti, azt, hogy alárendeltek állnak rendelkezésre, akik törődnek a döntéshozatal problémáival. Az uralkodónak-követői vannak, akik osztályuk szerint hivatalnokok ugyan, de akiktől elvárható, hogy akár a szolgák, foglalkozzanak a háztartás minden problémájával... Határozatokat hozni kockázatot jelent, míg a biztonság éppen abban van, hogy nem kell választani. Csak a szerencsétlen gyengének kell alternatívákkal szembe néznie és döntenie, ezzel kitennie magát annak, hogy hibákat követ el, a hatalmasnak csak cselekednie kell az előírt szabályok szerint... Amidőn a hatalmat a választási kényszertől függetlennek tekintjük, azt jelenti, hogy megkíséreljük a társadalmat a meglevő formájába fagyasztani... A társadalmi rend legitimitása is olyan elvekkel kapcsolatos, amelyek valamiképp érzéketlenek a legfelsőbb embernek a köz számára végzett teljesítményére... Ilyen kultúrákban az emberek a hatalmat státusként fogják fel..." (*Pye* 1985: 21–22. o.)

A hatalom felé irányuló ilyen kulturális orientációnak két további jellegzetes-

ségét hangsúlyozza *Pye*. Mindenekelőtt azt, hogy a hatalom bizonyos értelemben misztifikálódik, az emberek azt hiszik, hogy a hatalom hordozója, a kormány, a hatóság minden problémát megoldhat, ha *akarja*. Ahogyan a gyermek is szinte félistennek tartja apját, az emberek azt kívánják hinni, hogy vezetőik nagy dolgok teljesítésére képesek, mert így személyesen is társulva hozzájuk, potenciálisan hatékony közösség tagjainak tekinthetik saját magukat. Ehhez a gyermekkori privát tapasztalathoz társul azután a későbbi, a közösség tagjaként érezhető tapasztalat a hatalom kiszámíthatatlan mindenhatóságáról. Ebből következik az ázsiai politikai kultúrának egyik lényeges vonása, nevezetesen, hogy az emberek megtanulják, hogyan bánjanak a hatalommal, sőt, mintákat fejlesztenek ki, amelyek segítik őket a hatalom leghatékonyabb manipulálásában. A második lényeges vonás, hogy az ázsiai kultúrák inkább a csoportot hangsúlyozzák mint az egyént. A konfuciánus filozófia hatása alatt kialakult kultúrákban a család és a rokonsági kötelék az alapminta még a politikai társulásokban is, míg Dél-Kelet-Ázsiában — ahol a család nem szolgál kifejezetten modellként —, a szintén meglevő csoportorientáltságban a patrónus és kliens viszony hangsúlyozódik. Mindebből következik, hogy az ázsiai politikai kultúra *paternalista* jellegű, ám ez a paternalizmus nem tartalmazza teljesen azt a pejoratív mellékízt, amelyet Európában társítunk hozzá. Sokkal inkább a jóakaratra utal, szimpatikus hangzású. A paternalista hatalom hordozója elkötelezettséget és odaadást ébreszt, és ebből a szempontból kevéssé jön számításba az a határozott, hatékony döntéseket hozó vezető képe, amelyet a nyugati politikai kultúrák a vezetőben olyan fontosnak tartanak.

Ebben a politikai kultúrában a hatalom morális aspektusa erősödik, és végül is a hatalom rituális vonásait hangsúlyozza, sőt, adott esetben a *rituális szinte helyettesíti is a reális elemet*, a morális pedig a személyes példaadássá változhat. A személyes példával való uralom azonban a statikus és konformista társadalmi rend eszméjét erősíti, a hivatalnokságban pedig hipokrízist fejleszt ki.

Mindebből következik azután, hogy mivel a hatalom fogalmának nincs köze a társadalmi hasznossághoz, a hatékonysághoz és képviselethez, mivel a hatalom *önmagában* státus és cél, és nem „alacsonyítható le" az utilitáriánus célokkal való kapcsolatig, továbbá: mert a hatalom hordozója mint az *egész közösség megtestesítője* mutatkozik, nem pedig részérdekek képviselőjeként, a hatalomnak alávetett emberek is kerülik a közügyekben való nyílt, elkötelezett állásfoglalást. Inkább folyamodnak a személyi kapcsolatokon nyugvó taktikai manőverekhez, intrikákhoz, amelyek jobban összeférnek a stabil hierarchikus berendezkedésben mutatkozó konfliktusokkal és azok megoldásával.

A politikai modernizáció tehát Ázsiában a hatalom fogalmának megváltozását feltételezi. Olyan fogalommá fejlődését, amely sokkal inkább alkalmas kiszámított célok teljesítésére, s amely toleranciát tanúsít a szembenálló hatalmi viszonyok iránt, hiszen az utóbbiak kikerülhetetlenül következnek a társadalom növekvő munkamegosztásából adódó, nagyobb politikai és társadalmi differenciálódásból. Ez azonban igen hosszú és nehéz folyamat.

A koloniális uralom Dél-Kelet-Ázsiában — jóllehet Indiában a nyugati politikai

rendszerhez fűződő politikai kultúra elemeit is kibontakoztatta – általában erősítette az ázsiai politikai kultúrát – mondja *Pye* –, hiszen maga is a státuson alapuló politikai uralom képét mutatta, sőt, a közvetett uralom koncepciójával a hagyományos uralkodói státust is megőrizte. Minthogy pedig a koloniális uralom elsődleges feladata is jogrend és biztonság fenntartása volt, ezzel a *kormányzat célja a társadalmi és kozmikus rend megőrzése* maradt. Az uralom és a politikai kultúra paternialista jellegét tehát a nyugati behatás sem bontotta meg. Japán könnyebben mozdult el a nyugati politika berendezkedés felé, mert hagyományos ideológiája már tartalmazta a versengést a hatalomért, s a társadalomban élt a hit, hogy a győztesnek kell elfoglalnia a vesztes helyét.

Természetesen nem állítható, hogy az ázsiai paternalista politikai kultúra ma már ilyen „ideáltipikus" vonásaiban zavartalanul élne. Annál is kevésbé, mert világos, hogy napjainkban minden politikai kultúra kevert és ellentmondásos elemeket is tartalmaz. Kétségtelen viszont, hogy ezek a vonások kisebb-nagyobb erősséggel felfedezhetők az ázsiai társadalmakban, éspedig politikai rendszerüktől függetlenül. Ezzel együtt azonban, hangsúlyozza *Pye*, a nemzetállamok kialakulása nem csak nem gyengítette, hanem egyes esetekben éppen erősítette a paternalista uralom ideáljait. Ennek kardinális összetevője éppen a nemzeti közösségek megteremtése és összetartása. Hiszen pusztán a hazafias érzelmek, erős paternalista vezetők nélkül, aligha alakíthatnák hatékony politikai erővé az etnikai nyelvi vagy vallási közösségeket (*Pye* 1985: 329–330. o.). Ezentúl, a paternalista hatalom bizonyos flexibilitást biztosíthat, könnyebben fogadtathatja el a politika változását, így sajátos módon akár még a modernizációt is előmozdíthatja.

Nyitva maradt azonban a kérdés: miért alakult ilyenné az ázsiai politikai kultúra? A válasz messzire vezet, meg sem kísérlem itt megfogalmazni. Annyi bizonyos, hogy összefügg magának a politikai rendszernek fejlődésével (amely pedig a társadalmi viszonyok alakulásának következménye), s azzal az ideológiával, amely (egyébként ismét összefüggésben a társadalmi viszonyokkal) ezekben a társadalmakban kialakult. Ezek az ideológiák a konfuciánizmustól a sintóizmusig, a hindu világképtől a mohamedanizmusig jelentős hangsúlyt adnak a közösségnek, a paternalista egyeduralkodónak a hatalom etikai és (vallási-) rituális összefüggéseinek, mindezzel pedig megalapozzák a hatalom mindenhatóságának illúzióját, amely – talán nem nyíltan kimondva – de gyakorlatilag napjainkig él.

Végül: érheti-e az ázsiai kultúra fogalmának és összetevőinek (fentebb csak vázlatosan összefoglalt) elemzését az etnocentrizmus vádja? Azaz, kialakításakor működött-e mérőeszközként a nyugati, jelesül az amerikai politikai kultúra? Ez utóbbi megfogalmazásban a probléma aligha utasítható el, hiszen *Pye* maga állítja szembe a kettőt, sőt – a politikai modernizációval kapcsolatos megjegyzéséből úgy tűnik –, hogy a fejlődés útját is a hatalom nyugati felfogásának legalábbis elfogadásában látja. Összességében mégsem etnocentrikus ez a felfogás, mert *Pye* sem valamiféle „torzulásnak" tekinti az ázsiai politikai kultúrát, hanem *társadalmi-ideológiai összetevők következményének, amelyek a nyugati fejlődéstől eltérő történeti útból és sajátosságaiból adód-*

nak. Ennek a politikának egyes elemei, más, pl. kelet-európai vagy – a történeti időszakoktól és helyzetektől függően – a nyugati társadalmakban is fellelhetők (voltak). Megjelentek – adott esetben akár távoli történeti múltba vezető összefüggésekkel – azok az ideológiák is, amelyek közreműködtek pl. a paternalista hatalmi koncepciónak és berendezésnek megfelelő politikai kultúra kialakulásában, vagy megléte esetén, ennek a politikai kultúrának vagy elemeinek a fennmaradásában.

Hogy etnocentrikus-e *Pye* felfogása az ázsiai politikai kultúráról s ami ennél többet jelent: mindenben megfelel-e a valóságnak, ezt a további kutatások állapíthatják meg. A fogalom és összetevői sok vonatkozásban megegyeznek vagy összecsengenek más – adott esetben ázsiai – prominens kutatók eredményeivel. Talán a hatalom „ázsiai" felfogását érheti leginkább e kritika, ám az eddigi „endogén" elméletek, ha esetenként más összefüggést hangsúlyoznak is, a *Pye*-féle koncepciót nem kérdőjelezik meg. *Nandy* amidőn a hatalom indiai koncepciójának erős privát konnotációját hangsúlyozza, arra is utal, hogy a hatalomnak igazából nem is lehet más helye a hindu tradícióban, hiszen a középkortól kezdődően folytonosan idegen politikai rend érvényesült, így a hatalom egyre inkább az embernek önmaga feletti uralmát jelentette, az autoritást pedig a szent szövegek. Az első tulajdonképpen „külső" hatalmat relativizálja, utóbbi alapján pedig el kell fogadni azok uralmát, akik *már* uralkodnak, és el kell vetni az uralom megkérdőjelezését. A morális önuralomra való törekvés, az ösztönös én elnyomása legitimizálhatja valakinek a politikai hatalmát is, ugyanakkor, amidőn elismert, hogy az uralkodásnak, a politikának nincs kapcsolata az erkölccsel, de az uralkodónak, politikusnak mégis erkölcsösnek kell *látszani*. Ez a sajátos hipokrízis, amire többen is utalnak az indiai politikai kultúrával kapcsolatban (*Nandy* 1972: 119–121. o.).

S itt felelhetek a korábban feltett kérdésre: hierarchizálhatók-e a politikai kultúrák? Ha a társadalmak hierarchizálhatók, akkor az is megállapítható, hogy egyik eleve fejlettebb lehet a másiknál. A társadalmak azonban igazán csak akkor lennének hierarchizálhatók, ha elfogadnánk az unilineáris fejlődés koncepcióját, vagyis azt, hogy minden társadalomnak ugyanazt az utat kell végigjárnia. Ebben az esetben elfogadjuk azt is, hogy egy-egy társadalom ennek a fejlődésnek az alacsonyabb vagy a magasabb fokán lehet, s a fejlődés alacsonyabb szintjén levők utólérik vagy legalábbis nyomon követik a felsőbb szinten levőket. A történelem tanulságai azonban nem tűrik ezt az egyszerű felfogást, hiszen még a mai viszonyok között is a *társadalom és a kultúra különböző összetevői különböző fejlettségi szintet mutatnak ugyanabban a társadalomban.* Technológiai és gazdasági szempontból való fejlettségi különbségek pl. nem involválják szükségképpen ugyanezt a kulturális szférában, az élet minősége különböző összetevőiben stb. A politikai kultúrák hierarchikus szemléletét az említett fejlődési szintek hierarchiáján túl az alapozhatná meg, ha társadalmi összefüggésektől függetlenül, tehát absztrakt módon állíthatnánk, hogy egyik fejlettebb, mint a másik. Azt hiszem azonban, ez lehetetlen. Nem szakítható el a politikai kultúra saját történeti összefüggéseitől, és ebben az esetben nem alkalmazható az absztrakt mérce sem. Mindebből nem következik azonban „a minden létező racionalitása" (nem szólva arról, hogy a racionalitás tartalma is változik), legfeljebb megmagyarázhatósága. Nem következik ebből az

sem, hogy a politikai kultúra nem torzulhat el. Az „eltorzulás" azonban nem valamelyik politikai kultúra *mérőeszközként* való elfogadásával állapítható meg, hanem egy *adott politikai kultúra saját fejlődésének folyamatában*, és a szóban forgó társadalom adott fejlettségi szintjéhez képest. Ily módon pl. a nemzeti szocialista vagy a fasiszta politikai berendezkedés egyes nyugati országokban – amennyiben történelmileg meglehetősen rövid idő alatt képes volt alakítani a politikai kultúrát is – valóban torzulást hozott létre az adott társadalmak politikai kultúrájának fejlődésében még akkor is, ha egyes összefüggéseiben korábban is létezett és még élő elemeket erősített fel a végletekig. Ez a probléma azonban – mint a politikai kultúra egészének kérdése is – még igen kevéssé tisztázott. Még sok erőfeszítésre van szükség, hogy a politikai kultúra lényeges összetevőiről, sokrétűségéről, alakulásának tényezőiről világos képet alkothassunk.

A feltett kérdés második fele is ebben a kontextusban válaszolható meg. A politikai „kulturáltság" az adott politikai kultúra függvénye, ahhoz és a hordozott értékek valósággá változtatásához képest, nemkülönben a társadalom fejlettségének, kultúrájához képest állapítható meg.

III.

Ha mármost az elmondottakat a saját politikai kultúránk megértésében kívánjuk hasznosítani, az első megállapítás csak az lehet, hogy a magyar politikai kultúra sajátosságainak akárcsak felvázolása is valószínűleg az egyik legnehezebb feladat, amire politikai szociológiánk vállalkozhat. Nem azért, mintha – ha talán nem is mint a politikai kultúra, hanem a magyar lelkialkat, jellem stb. sajátosságaiként – ne találnánk erre vonatkozó megállapításokat akár a két világháború közötti vagy még régebbi, akár pedig legújabb irodalmunkban (*Gombár* 1982: 623–634 o., *Gombár* 1984: 170–176 o., *Bihari* 1985: 50–59 o., *Lengyel* 1985: 64–74 o., *Csepeli* 1985: 60–63. o.). Sőt, az utóbbi esetben már kifejezetten használják is a politikai kultúra fogalmát. Ezek az írások azonban inkább esszé jelleggel közelítették meg a kérdést (ide értem az esszé eredeti értelmének megfelelő próbálkozó, kísérleti jelleget is). Nagyon kevéssé – ha egyáltalán – találkozunk olyan írásokkal, amelyek a politikai szociológia fogalomtárával, elemzési módszereivel, a politika szociológia vagy a politikatudomány eddigi kutatási eredményeit is hasznosítva, és különösen empirikus kutatásokra alapozva elemezték volna a magyar politikai kultúra problémáit. Így, ha olvashatunk is meggyőző fejtegetéseket, találunk is kitűnő gondolatokat, ezek érvényét az írás logikai feszessége, példáinak találó volta igazolja inkább, mint a tudományos megállapítások (szociológiában) megszokott verifikálásának eszközei. Az utóbbi években azonban már rendelkezésre állanak néhány empirikus vizsgálat adatai is, ha nem is a magyar politikai kultúráról, de olyan jelenségekről (pl. a politikai attitűd, a politikai szocializáció), amelyek szoros összefüggésben vannak vele. Ezeket hasznosítva és felhasználva a történeti megközelítés meg-

szokott és bevált lehetőségeit, a magyar politikai kultúra jelenségeit magam is csak eszszéként, azaz kísérletként foglalhatom össze.

Az első kérdés: *vannak-e a magyar politikai kultúrának sajátosságai, vagy inkább eltorzult politikai kultúráról van szó?* A kérdésre – általánosságban – röviddel ezelőtt válaszoltam, ám az újbóli vizsgálat mégsem felesleges, mert a magyar politikai kultúra problémáinak egyik talán máig is legnagyobb hatású elemzője, *Bibó István*, politikai kultúránk torzulásáról beszélt (*Bibó* 1986:2/185–266. o., illetve és különösen 571–619. o.). Bizonyos, hogy a magyar politikai kultúra jelentős összetevőiben tágabb környezetünkhöz, a kelet-közép-európai régióhoz, e régió történetéhez, fejlődését ért hatásokhoz kapcsolódik, míg más összetevői inkább a magyar történelem (amely természetesen végül mégsem választható el az egész régiótól, sőt Európától) terméke. Ezek a sajátosságok azonban az eddigi megközelítések többségében már eleve *torzulásokként* értékeltettek. A torzulások valaminek, valami helyesnek tartott mintának negatív módosulását jelentik, és könnyen kap szerepet megítélésükben a morális szempont. Így azután nem ritka, hogy az „eltorzult" magyar politikai kultúra elemzése morális síkra kerül.

Politikai kultúránk bizonyos torzulásairól írva *Bibó István* kereste az összefüggéseket a torzulások és a magyar történelem „zsákutcája" vagy inkább „zsákutcái" között. Jóllehet valódi és lényeges tényezőket látott meg és fejezett ki, elemzése mégis *morális* síkra került. Ebben a fent jelzett lehetőségen túl alighanem jelentős mértékben közrehatott az ország második világháborús szerepének, e szerep motiváló tényezőinek éppen az 1945–47-es időszakban való, hangsúlyozottan e szituációtól is függő megítélése. *Bibó István* írása a politikai kultúra deformálódását ráadásul morális zöngéjű kategóriákban, a „politikai jellem" vagy az „eltorzult magyar alkat" kifejezésekben ábrázolta.

Ám politikai kultúránkat nagyjában-egészében ugyanazon folyamatok és tényezők alakították sajátossá, s ha úgy tetszik: „deformálták", amelyek a politikai rendszer túlsúlyát létrehozták, majd fokozták. S már csak ezért sem lehet az így adódó problémákat, pl. egy vesztes háborúval összefüggő morális aspektusokból megítélni, mert sok tekintetben ugyanezek a jelenségek jöttek létre a régió ama országainak politikai kultúrájában is, s mutatkoznak a háború óta is, amelyek győztesen kerültek ki ugyanebből a háborúból. Egyébként, legalábbis bizonyos összefüggések feltárásával, tulajdonképpen *Bibó István* következtetés-láncolata alapján is megkérdőjelezhető ez a megközelítési mód. „Gyerekes dolog – írja – azt képzelni, hogy a politikai kultúra fejlődésének eltorzulását okozhatják zavaros filozófiák vagy egy rosszindulatú propaganda izgatása. Komoly tömegérzelem csak *indulatból* származhatik, indulat pedig csak *valóságos élményből*" (*Bibó* 1986: 215. o.).

A „valóságos élmény" a politikai kultúrában rendkívül jelentős. Márpedig a politikai rendszer túlsúlya – éppen a megkésettség folytán továbbélő feudális elemeket tartalmazó társadalmi szerkezet miatt – magát a politikai rendszer felépítését is olyanná formálta, amely akkor sem adhatta meg a politikában való részvétel tömeges és valóságos állandó és tudatos élményét, amikor az már Európa középső és nyugati részeiben

mindennapos gyakorlat volt. A politikában való részvétel „tömegélménye" a kelet-közép-európai régióban a felülről való reformok időszakában jelentős mértékben a helyi (vagy még inkább a regionális, Magyarországon a megyei) autonómiához kapcsolódó ellenállás formájában jelentkezett, illetőleg a hirtelen bekövetkezett robbanások idején. Az utóbbi esetek tömegmozgalmai egyrészt rövid lejáratú, másrészt indulathoz és erőszakhoz kötődő „élményt" adtak, amely mögött valóban ott volt az elnyomáshoz fűződő erőszak elszenvedésének élménye, de amely – éppen ezért – a reakciójában sem formálta a konfliktusok normális kezelését is magában foglaló politikai kultúrát, inkább *állandósította az indulati és erőszak-elemet* ebben a politikai kultúrában.

Így azután, amidőn – esetenkint és rövid időre – lehetőség nyílott a politikai részvételre, éspedig megfelelően kimunkált intézményi keretekben, ez a részvétel „eltorzult", nem adott hosszabb távú élményt az „iskolázott" demokratikus magatartásra. Annál is kevésbé, mert ez a részvétel az igazi hatalom gyakorlásáig tulajdonképpen soha nem jutott el, még a parlamenti formák között sem – gondoljunk csak a magyar parlamenti „pártharcokra" a kiegyezést követően, a két világháború közti politikai rendszerben vagy akár az 1945–48 közötti koalíciós időkben – és a tanácsi formák között sem.

A magyar politikai kultúra – összefüggésben a kelet-közép-európai régióban kialakult (s elsősorban a magyar) politikai rendszer történeti jellegzetességeivel – ennek a régiónak a terméke. Ebben a politikai kultúrában időről időre nyugati hatás érvényesült, ha nem is a társadalom egészében, de egyes rétegeiben (pl. a reformkor liberális nemességében, vagy a nyugati mintát meghonosítani törekvő radikális polgári mozgalomban századunk első évtizedeiben). Időszakonként azonban – az utóbbi csaknem fél évszázadban pl. a Szovjetunióban létrejött politikai rendszer és a hozzákapcsolódó politikai-kulturális elemek közvetítésével – változó mértékben ugyan, de hatással volt rá a kelet-európai politikai kultúra is. Ezen az egyes történeti periódusokban kelethez vagy nyugathoz csapódó régión belül is vannak eltérések a különböző társadalmakban. Aligha lehetséges azonban a rendelkezésre álló keretek között ezeket az eltéréseket is elemezni, és pontosan elkülöníteni pl. a magyar politikai kultúra „regionális" és „egyedi" sajátosságait. Az elemzés önmagában is nehéz feladat, hiszen – ahogyan már jeleztem – hiányoznak azok a kutatások, amelyek eredményeire támaszkodhatnék. Így semmiképpen sem lehetséges egyelőre pl. a *Pye* által végzett teljesítményhez hasonlót nyújtani, mindössze arra vállalkozhatom, hogy inkább hipotetikus jelleggel szóljak néhány olyan vonásról, amelyeket politikai kultúránk fontos elemének tartok.

A legfontosabb az a körülmény, hogy a történetileg túlsúlyos politikai rendszer a dolgok természetéből következően *kevéssé érdekelt a politikai rendszer* – különösképpen a centrumát alkotó intézmények – és *a társadalmi környezet közti rendszeres visszacsatolás* olyan *megszervezésében*, amely bejuttathatná a politikai rendszerbe a környezetben élő érdekeket, pontos információkat adhatna a feszültségekről, konfliktusokról. Lényeges az is, hogy az utóbbiakról való információszerzést inkább rendőri-biztonsági, sőt, állambiztonsági kérdésnek tekini, és/vagy a bürokratikusan szervezett

közigazgatás feladatának, de nem rendszeresen működő képviseleti jellegű (és ily módon valóban politikai természetű) visszacsatolásnak.

Ez a körülmény — amely történetileg éppen úgy összefüggésben van a felülről indított reformokkal, mint a társadalmi változásokkal szembeni védekezéssel — szükségszerűen élteti a *paternalizmus* elemét, mindenekelőtt az államvezetésben, ám bizonyos fokig a politikai kultúrában is. A paternalizmust — mint láttuk — *Pye* az ázsiai politikai kultúra legfontosabb jellemvonásának tekintette a résztvevő típusú nyugatival szemben, ám nem utalt arra, hogy hasonló elem a nyugati centrum fejlődésében is megmutatkozott (esetenkint még a huszadik században is felbukkant). A paternalizmus azonban — mint jellegzetes elem — az abszolutizmussal együtt eltűnt a nyugati politikai kultúrából, míg a kelet-közép-európai és még inkább a kelet-európai régióban fennmaradt és jelei ma is mutatkoznak. A magyar politikai kultúra paternalista vonását azonban sajátos módon ellensúlyozta a nemesi szubkultúrának más, már említett vonása, a „jogféltő" szembeszegülés a központi hatalommal, s ennek intézményesült alapjával a megyei önkormányzattal.

A paternalista vonás jelei annak ellenére élnek — és ma is alig mutatnak hajlandóságot az eltűnésre —, hogy alkotmányi-normatív szinten a politikai berendezkedésünk valóban nem paternalista jellegű, s kifejezett jelei vannak annak is, hogy az alsóbb szintű politikai-jogi szabályozás is ellenkező irányba alakulhat. A paternalista politikai kultúra azonban szinte természetes jelleggel él a vezetésben és az állampolgárok körében egyaránt, hiszen ugyanazon társadalom termékei. Politikai kultúránk e vonása nem független attól sem, hogy a paternalizmus, jóllehet különböző fokozatokban (*Kornai* 1983:101—119. o.) még mindig jellemzi társadalmunk gazdasági életét is. A kelet-közép-európai politikai kultúrában azonban — összehasonlítva az „ázsiaival" — a paternalizmus összefüggéseiben és megnyilvánulásában lényeges különbségek vannak. Elsősorban az, hogy bármennyire is jellemezte a paternalista vonás a politikai vezetést és a politikai kultúrát, mégis élt és erősödött, s napjainkban is kifejezett a *politikának a teljesítménye alapján való megítélése* az alávetettek körében. Lehet, hogy a politikának teljesítménye alapján való megítéléséből fakadó következmények hosszú távon mutatkoztak, de végül is ezzel a ténnyel a „tiszta" paternalista kultúrára nem jellemző kritikai elem épült be a politikai kultúrába.

A különbségek más vonatkozásban is érezhetők, mégis kérdés, van-e politikai kultúránk paternalista elemének olyan vonása, amely összefüggésben lehet az ázsiai politikai kultúrában élő és ideológiailag is alátámasztott változattal?

Egy vonatkozásban hasonló elem bizonyosan fellelhető. Az ideológiailag alátámasztott paternalizmus egyik legfontosabb jellemzője ugyanis a *politikai vezető csalhatatlanságának* tartós beépülése a politikai kultúrába. Ez a vonás Magyarországon korábban tulajdonképpen alig mutatkozott — mint ahogyan a kelet-közép-európai régió más országaiban sem — s ezen még a két világháború közötti politikai rendszerek ideológiai törekvései sem változtattak. (*Horthy Miklós* kormányzó körül a társadalom egy részében kialakulhatott ugyan olyan „népies" hit, miszerint ő, a „gondviselő", az „apa" stb., biztosan tudja mit kell tenni az adott esetben, az emberek tehát bízhatnak benne, ám

ez részben távolról sem volt olyan általános, hogy a kritikai elemet teljesen kiirtotta volna, részben nem volt olyan ideológia, amely ezt a „csalhatatlanságot" eszmei rendszerbe foglalta volna. (A paternalizmus ilyen eleme tulajdonképpen a szovjet mintájú politikai rendszerrel és a hozzá kapcsolódó – a marxizmust leegyszerűsítő – ideológiával került be a magyar politikai kultúrába. Hogy az Oroszországban létrejött szocialista társadalomban – elsősorban a személyi kultusz időszakában – hogyan elevenedtek fel a paternalizmus bizonyos, az ázsiai politikai kultúrával összefüggő jelei, ennek vizsgálata nem feladatom. Tény azonban, hogy először a marxista párt, majd a vezetője körül létrejött a „csalhatatlanság" ideológiai alátámasztása is.)

A politikai rendszer és – ha van ilyen – egyszemélyi reprezentánsa így olyan módon válik azonossá a rendszerrel, hogy az adott státust elfoglaló személy státusából következően szükségképpen bölcsebbnek, erkölcsösebbnek stb. tűnik a hétköznapi embernél. Előrelátó és hivatott vezetővé változik, adott esetben tehát nem „karizmája" következtében lesz vezető, vagy fogadják el vezetőként, hanem státusa ad karizmát számára. A vezető bírálata így a rendszer elleni támadássá lesz, és ez a szemlélet áttevődik a hierarchia alsóbb szintjein helyet foglaló vezetőkre is. (A tradicionális ázsiai politikai kultúrában a politikai vezetés bírálatát ezen túlmenően nem csupán nem tekintették az esetleges politikai alternatívák előmozdításának eszközeként, hanem egyenesen a rossz ízlésnek, a jólneveltség hiányának a jelét látták benne (*Pye* 1985: 50. o.).

Az ún. személyi kultusz Kelet-Közép-Európában (egyes olyan vezetők, mint pl. *Kossuth Lajos* népi tisztelete ellenére, hiszen az is inkább a „normális" paternalista szemléletet tükrözte: „Kossuth apánk") nem volt a politikai kultúra része.

Találunk ugyan sajátos jelenséget, de ez más. *Bibó István* azt írja, hogy e fejlődés során Közép- és Kelet-Európa politikai életére a politikusnak egy sajátos típusa vált jellemzővé: a *hamis realista* típusa. „E típusnak, mely hol arisztokratikus környezetből ereszkedett le, hol népképviseleti, demokratikus erők szárnyán emelkedett fel a politikába, kétségtelen tehetség mellett bizonyos ravaszság és bizonyos erőszakosság volt a jellemzője, ami kiválóan alkalmassá tette arra, hogy a demokrácia meghamisításának, a demokratikus *formák* között folyó antidemokratikus kormányzásnak vagy valamely erőszakos politikai álkonstrukciónak a kezelőivé és letéteményeseivé váljon. Ennek révén megszerezték 'a nagy realista' renoméját, s a nyugat-európai típusú politikusokat mint 'doktrinér'-eket és 'idealistá'-kat sikeresen háttérbe szorították. *Bismarck* volt ennek a típusnak a nagy példaképe, és a *Tiszák*, a *Bratianuk*, *Pasics*, *Bethlen*, *Venizelosz* stb. a jellegzetesebb képviselői. Mindez érdekes, de logikus módon arra vezetett, hogy ezekben az országokban az államfői hatalom, melyet a demokratizmus előretörése itt is kezdett háttérbe szorítani, ismét megerősödött. A kormányok ereje ugyanis abból áll, hogy egyensúlyt tudnak tartani két tényező között, minthogy azonban az egyiket, a népképviseletet rendszeresen korrumpálták, ezzel megerősítették a másikat. Sőt éppen az *államfői hatalom* lett az a fórum, amelytől a hű alattvalók az éppen garázdálkodó kormányhatalomtól való megmentésüket várták. Ez pedig a meglevő demokratikus erők szétszórását jelentette, és visszaesést abba a demokrácia *előtti* állapotba, amikor a társadalom a bajoktól való megmenekülését nem a törvényektől, hanem az államfő,

a személyes hatalom kegyes jóakaratából és a bölcs elhatározástól várta" *(Bibó* 1986: 2/211. o.). *Bibó István* ebben a gondolatmenetben a „hamis" jelzőt hangsúlyozta, hiszen a magyar történelemben a *valódi* realista politikusnak még annyi szerep sem jutott, mint a „doktrinéreknek" vagy „idealistáknak". Gondolatmenetét mindenesetre két további elemmel is kiegészíthetjük. Egyrészt a fentiekből következően a vezető politikusoknak mindig nagyobb volt a szerepe, mint (extrém esetektől eltekintve) Európa centrumát jellemző politikai rendszerekben. Ez azzal is járt, hogy a *vezető politikus személyének jelentősége adott helyzetekben túlnőhetett az intézményi szerkezeten,* így azután az egész politikai rendszer működését alakíthatta. (A túlsúlyos politikai rendszerben kialakult a centrum túlsúlya, ezen belül *a vezető* politikus túlsúlya.) Másrészt a „hamis realista" politikus mellett — különösen a társadalmi változások időszakában (a változások megszemélyesítőjeként vagy éppen, bár ritkábban ellene) — visszatérően jelentős volt a *messianisztikus küldetéstudat*, illetőleg a messianisztikus politikus típusa.

A küldetéstudattal, karizmával rendelkező vezető alakja más régiók politikai rendszerében sem ismeretlen. Adott szituációkban a politikai rendszer egésze fölé nőve másutt is válhatnak meghatározó elemmé. Ám a kelet-közép-európai régióban — ismét az egyes országok sajátosságaitól függő mértékben — ez a politikus-típus a Kelet-Európában élt hagyományokra alapozó „ázsiai" méretűvé torzult. Messianisztikus politikus, pontosabban a hit az ilyen politikusban természetesen a kelet-közép-európai régióban sem csak a szocialista társadalom építésének idején jelent meg. Találunk erre példát a régió szinte valamennyi országában, a korábbi történelmi időszakokban is. Különösen problematikus azonban, hogy a szocialista társadalmakban — akkor, amidőn bizonyos értelemben, szinte a szituációból fakadó „szükségszerűséggel", ha nem is egy vonatkozásban diszfunkcionális következményekkel közreműködtek a modernizáció folyamatának „nekilendítésében" — jelentősen erősítették a politikai rendszer és a politikai kultúra olyan tradicionális elemeit, amelyek éppen a modernizáció szükségleteivel állanak szemben, és tartósan épültek be a politikai kultúra „torzulásainak" folyamatába is. (Pl. a személyi kapcsolatok túlhangsúlyozódását odáig, hogy ezek a kapcsolatok azonosíthatók lettek a politikával.) Meg kell jegyeznem azonban, hogy ez a jelenség az ún. fejlődő országokban szinte általános: a nagy „modernizálók" egyúttal olyan „tulajonságokat" vettek fel, amelyek folytán éppen a modernizáció előrehaladásában nélkülözhetetlen belső társadalmi-politikai automatizmust, az ezt mozgató visszacsatolási rendszer kialakulását vagy normális működését akadályozták meg. Ez az utóbbi probléma — azonban csak részben kapcsolódik a személyi kultuszhoz vagy a kiemelkedő politikai személyiségek tevékenységéhez. Szinte minden felülről elindított modernizáció vagy akár reformfolyamat könnyen eredményezhet ilyen ambivalens helyzetet. Ezek a folyamatok ugyanis — éppen a várható ellenállás miatt — erős központi cselekvéssel indulnak, s miközben éppen a folyamat további automatizmusa elengedhetetlenül igényli a decentralizmust, a társadalom önmozgását biztosító mechanizmus kibontakozását és kiépítését -- könnyen adódhat, hogy a folyamatot elindító erős centrum to-

vább erősödik és elzárja az automatizmus kialakulásának lehetőségeit. (Ez történt pl. a Szovjetunióban is a 20-as évek második felétől kezdődően.)

A túlsúlyos politikai rendszer — amelyben a centrum jelentősége válik elsődlegessé, és amely gyakorlatilag kialakítja a paternalista politikai kultúrát is — a maga „atyai" mindenttudásának birtokában, s az „én tudom, mi szolgál javadra" attitűdjével *természetes eszközének tartja a politikában is a büntetés alkalmazását, pontosabban a politikai döntéstől lineáris kapcsolatot létesít a döntéssel szembenállók büntetőjogi felelősségéig.* Ez a körülmény összefügg azzal, hogy az ilyen politikai rendszernek kicsi a konfliktustűrő készsége és a kompromisszumok kötésére való képessége. (A nem kellően kialakított és nem kielégítően működő, gyakran eltorzult visszacsatolás miatt a kompromisszumok és szükségessége sem mindig mutatkozhat meg és feltételei sem tárulhatnak fel.) A nyílt politikai kötelékek hiánya az ellentmondás és a kritika lehetőségeinek és kifejezésének visszaszorítása és visszaszorítása az „alattvalók"-nak nem csupán az ellenállását, hanem az alternatív politikai megoldásokra törekvő mozgalmát és akcióit is részben „illegális" szintre kényszeríti — amelynek folytán büntetőjogilag válik üldözhetővé, részben pedig erőszakos fellépésig juttatja, ismét kiváltva az ellenerőszakot és a büntetőjog alkalmazását.

Ezekben az összefüggésekben azután az adott rezsimmel való politikailag szemben álló vagy azt megkérdőjelező magatartás, az esetleges alternatív politikai megoldás kialakítása, a politikai ellenvélemény könnyen válhatott — és vált is — bűncselekménynyé: hazaárulássá (azonosítva a hazát az adott politikai rezsimmel vagy vezetésével, hogy messzebbre ne menjek pl. *Martinovics*ék esetében éppen úgy mint *Rajk László* és mások esetében). Mindennek folytán a magyar politikai kultúra egyik történelmileg állandó vonása a politikai vitáknak a büntetőjog segítségével, s sajnos nem ritkán a „törvényesen" kiszabott halálbüntetéssel való elintézése.

Ez a probléma természetesen más politikai kultúráktól sem idegen. Az államrezónnak szűk, az adott politikai rezsim érdekeinek megfelelő értelmezése másutt is vezetett politikai perekre, s az erőszak elemének a jelenléte olyan politikai kultúrákban is érezhető, mint pl. az Amerikai Egyesült Államoké. Régiónkban azonban — miként a kelet-európai régióban is —, ahol a történelem amúgy is gyakorta produkált olyan szélsőséges helyzeteket, éppen a fejlődés megkésettsége, időszakos előrelendülése és visszafogása folytán, amelyben az erőszak szerepe megnövekedett, a törvényes erőszak eleme szinte szerves részévé vált a politikának, a meztelen erőszak pedig a politikának és a politikai kultúrának is. Erre a körülményre — sajátos összefüggésben — *Marx* is utalt a következőkben: „A forradalmi átalakulás folyamata... aszerint fog brutálisabb vagy humánusabb formákat ölteni, hogy mennyire fejlett maga a munkásosztály" (*Marx—Engels* 1967:9. o.). Ez a megállapítás nyilvánvalóan általánosabb elemzésből következik, hiszen a munkásosztály fejlettsége sok — gazdasági, kulturális, politikai — tényező és összefüggés történetileg kialakult következménye, amelyek egyébként magát a politikai kultúrát is formálták és formálják. A forradalmakat persze aligha lehet humánusan végrehajtani és a nagy eszmék nevében elkövetett brutalitások történetileg alighanem túlszárnyalják a más indítékból legalábbis az ember testi épsége és élete

ellen elkövetett bűncselekményeket, s ez már önmagában erősítette az erőszak súlyát régiónk és Kelet-Európa politikai kultúrájában (nem szólva az ázsiai jellegű paternalista kultúrákról, ahol a kérdés bizonyos fokig más összefüggésben mutatkozott). A „törvényes" és a törvénnyel nem álcázható erőszakos fellépés és megtorlás folyamatossága a politikában azonban amely Európa e perifériájának történelmét jellemzi – az előbbi tényezőkkel együtt és kölcsönösen erősítő módon biztosított kitüntetett helyet gyakorlatilag napjainkig (bár a változás bizonyos, nem jelentéktelen jelei az utóbbi években észlelhetők) a politikai kultúrában is. A halálbüntetés helye és gyakorlata egyébként is sajátosan tartós elem politikai és jogi kultúrákban egyaránt, éspedig nem kis mértékben a közvéleménytől támogatottan is. Márpedig sem a politikai, sem pedig a jogi kultúra esetében nem alkalmazható az az ismert mondás, amely a halálbüntetés eltörlését azzal utasította vissza, hogy „kezdjék a gyilkos urak", mert mind a politikai, mind pedig a jogi kultúra alakulásában a politikai és jogi intézményi rendszer működésének, amely átéltté teheti e kultúrák egyes elemeit, elsődleges jelentősége van.

Bibó István 1945-ben „a magyar demokrácia válságáról" szólva utalt arra, hogy ennek a válságnak kettős összetevője a félelem a proletárdiktatúrától és a félelem a reakciótól (*Bibó* 1986:2–15. o.). A *félelem eleme* a politikai cselekvésben persze kötődhet akár egyetlen szituáció vélt vagy valóságos veszélyeihez – s ennyiben *Bibó* is valóságos jelenséget ábrázolt, következményeivel együtt. A félelemnek a politikai kultúrában való tartósodása is összefüggheet ilyen szituációk gyakori ismétlődéséből eredő tapasztalatokkal, ám egyik összefüggése éppen a politikában, illetőleg a politikai kultúrában hagyományossá vált erőszakhoz vezet. Olyan politikai kultúrában, amelyben az (akár jogi formában jelentkező, akár közvetlen) erőszaknak dominanciája vagy megszokottsága jön létre, e félelem is tartós elemmé válik. Márpedig a félelem nem csupán további erőszakot szül, hanem a politikai magatartást (egyénit és tömegest egyaránt) eltéríti az „irracionális" és a kiszámíthatatlan felé.

Az erőszak és a félelem kombinációjából eredő elemből azonban újabb sajátosság alakul ki, és ez az *intolerancia.* Ahogyan azonban az intolerancia eredetében összefügg az erőszak elemével, ugyanúgy „büntetés-igény" is támad belőle (*Sajó* 1986:279–303. o.). A hindu kultúra egyik tanulmányozója a hindu gondolkodás lényeges vonásának tartotta a társadalmi változásokkal szembeni toleranciát (*Singh* 1978:105. o.). Hogy ez a tolerancia mennyiben egy sajátos vallási-világnézeti megalapozottság terméke, vagy mennyiben függ össze az ismétlődő hódításokkal vagy éppen az utóbbiaknak a felszínen való elfogadásával és „mélyben" élő változatlansággal, illetőleg valami mással, azt most aligha elemezhetnénk. Annyi azonban valószínű, hogy az intolerancia a magyar politikai kultúrában nemcsak a konfliktustűrés alacsony fokában, mások véleményének kevésre becsülésében nyilvánul meg, hanem a *társadalmi változásokkal szembeni türelmetlenségben* is. Ennek a „türelmetlenségnek" egyik változata a társadalmi változások gyors, következményeire kevéssé tekintő „keresztülhajszolása éppen úgy, mint a várt következmények azonnali beálltának elmaradása esetén a visszalépés, a másik változat a változások türelmetlen megítélése, azonnali elutasítása a változást fogadó kö-

zegben. Ezzel is kapcsolatos egyébként a politika – a sok más gyökérből is táplálkozó – törekvése az azonnali és látványos sikerre, ott ahol erre lehetőség adódik.

A *személyi kapcsolatok politikaivá válása* a magyar politikai kultúra olyan történeti sajátossága, amelynek messzire vezető szálai régóta élnek. Összefüggenek a feudális hierarchizáltsággal is, ám túl a feudális társadalmon tovább is fennmaradt, gyakorlatilag napjainkig. Ez a fennmaradás részben magyarázható a feudális elemek továbbélésével, és ennek folytán a magyar politikai gyakorlatban is a *patrónus–kliens viszony* kialakulásával. Ezt a jelenséget erősítette a középbirtokos nemesség (gentry) elszegényedése, a hivatalokba való kerülése, ahol azután a patrónus–kliens viszony sok szempontból rokoni-családi jellegűvé változott. (A magyar szépirodalom minden politikai szociológiai kutatásnál szemléletesebben ábrázolta ezt a jelenséget: gondoljunk csak *Mikszáth Kálmán* A Noszty fiú esete Tóth Marival c. regényében a miniszterelnök – *Noszty Pál – Kopereczky Izsák Izrael – Noszty Feri* láncra, vagy *Móricz Zsigmond* Rokonok c. könyvére.) A rokoni-családi kapcsolat sajátosan politikaiként való fungálása ebben az esetben is osztálytartalmú volt, hiszen egy meghatározott társadalmi osztálynak az uralomban való részesedését segített biztosítani. Nem lényegtelen politikai kultúránk szempontjából az sem, hogy ez a kapcsolatrendszer elsősorban a megyei és a központi állami, ám kevéssé a városi pozíciók betöltésében és így ennek a politikának a formálásában volt jelentős.

Történeti méretű fordulatot jelentett ebből a szempontból is az 1945–48, majd az 1949-től kezdődő időszak. A *politikai elem személyi összetevője még inkább hangsúlyozódott*, ám itt nem elsősorban a családi-rokoni kapcsolatokra épülve (az sem vált teljesen jelentéktelenné), hanem baráti, korábbi mozgalmi ismerősi stb. kapcsolatok váltak döntővé, amelyek először a pozíciók betöltésében mutatkoztak fontos elemként, majd – bizonyos fokig főleg vidéken fenntartva a korábbi mintákat is – vadásztársaságok, kártyapartik, pinceszerek stb. alkalmával vonták ki a politikai döntések egy részét az erre rendelt intézményi keretből, és alapozták meg egyben a személyi politikát is. A személyi kapcsolatok azután – sajátos módon – nem ritkán politikai elemmé váltak, és a korábbi történeti helyzethez hasonlóan (a gentry hivatalba „özönlése") sikeresen szorították háttérbe a szaktudást, még az olyan pozíciókban is, amelyek egyértelműen szakismeretet igényelnek. A személyi kapcsolatok jelentőségének az említett két megnyilvánulásán (a döntések kivonása az intézményi keretből és a pozíciók betöltése) túl, más jelenségeket is kibontakoztatott a hiánygazdaság – széles értelemben használva a kifejezést –, amelynek következményeként személyi kapcsolatok rendszere a különböző „javak" elosztásának alapja lett a személyi kapcsolatok rendszere.

A magyar politikai kultúra jellemző jegyeinek összegyűjtése során nem feledkezhetünk meg az *önkormányzatok súlyáról.* A politikai rendszer túlsúlyos volta és centralizáltsága történelmi méretekben váltotta ki a helyi (vagy regionális) autonómia bizonyos kifejlődését, igaz elsősorban az ellenállás, a központtal való szembenállás jelentős elemével, amely azután ezeknek az autonómiáknak – egyes történeti helyzetektől függően – sokszor adott „konzervatív" arculatot. A politikai kultúrában az önkor-

mányzatokhoz is kapcsolódott az a kritikai elem, amely a paternalista vezetéssel szemben, igaz, sokszor sajátos tartalmú értelmezéssel a hatékonyságot is bevitte a politika megítélésébe.

Szücs Jenő a kelet-európai régió sajátosságairól szólva említi a kisebb autonómiák kialakulásának hiányát, egyebek közt ezzel is elválasztja a nyugat-európai régió történeti vonásaitól. Valóban, az „alattvaló", a paternalisztikus típusú politikai kultúrában ilyen autonómiák biztosíthattak (volna) bizonyos lehetőséget a politikai öntevékenységeknek, a participáció sajátos formájának. Ebből a szempontból Kelet-Közép-Európa történelme *bizonyos fokig különbözik* Kelet-Európától, mert a regionális nemesi autonómia — tágabb és szűkebb keretek között — évszázadokig élt, sőt, a községeknek is volt bizonyos autonómiájuk, amellyel adott esetben s bizonyos mértékig a felsőbb hatósággal szemben is felléphettek. Ám mindkét jelenség sajátosnak mutatkozott. A megyei autonómia, minthogy a nemesség önkormányzata volt, eleve leszűkített módon működött, a megye lakosságának nem volt módja a regionális irányításban való részvételre. A megyei szervezet átalakítása folytán, amidőn a megye megszűnt a nemesség önkormányzataként működni, s elsősorban közigazgatási szervezetté változott, olyan „képviselet" lett, amelyben a megye lakosságának „organikus" érdekei nem mutatkozhattak meg. Egyesek, s már *Ferdinandy Gyula* egykori belügyminiszter is 1920-ban, kétségbe vonták azt is, hogy egyáltalán létezhetett és létezhet ilyen „organikus" érdek, a megyei hivatali szervezeten túlmenően (*Csizmadia* 1979:420. o.). A községi autonómia pedig meglehetősen szűk körű volt, a megye és a földesúr joghatóságának alávetve, és hiába erősítette meg az 1871. évi XVIII. törvény a község autonómiáját a megyével szemben is, és adott lehetőséget teljesebb önkormányzat kibontakozására, a gyakorlatban a községi jegyző vagy főjegyző súlyának növekedésével (akinek kapcsolatrendszere felfelé irányult) éppen a participációs önkormányzati jelleg gyengült, különösen a bürokratikus közigazgatás növekedésével. Egyedül a városok, amelyek — a szabad királyi városok vagy a török időben létrejött mezővárosok formájában — rendelkeztek jogszabályilag ugyan különböző, a gyakorlatban azonban elég hatékonyan működő autonómiával, tudták kialakítani azt a politikai kultúrát, amely a participáció és az önkormányzat valóságát jelentette. Ezeknek a városoknak a száma és jelentősége azonban a kelet-közép-európai régióban, s így Magyarországon sem közelítette meg a nyugat-európai városokét.

1944—45, majd bizonyos értelemben 1945—48 rövid átmeneti időszaka után a helyi önkormányzatok lehetősége még csekélyebb volt, mint bármikor az újabb kori magyar történelemben. Mégis politikai rendszerünk átalakításának napjainkban talán legígéretesebb kezdeményezése a helyi önkormányzatok megteremtése és erősítése. S minthogy ennek valóban vannak hagyományai a magyar politikai kultúrában is, ha a kezdeményezés konzekvensen — tehát valódi önkormányzati lehetőségeket biztosítva — folytatódik, egyik forrása lehet a politikai kultúra átalakulásának is.

A magyar politikai kultúra egyes összetevőiről elmondottak természetesen egyáltalán nem merítik ki összes jellegzetességét. Egyesek ezek közül ismertek. *Bibó István* pl. mély történeti érzékkel elemezte „a közösségért való egzisztenciális félelem" és a

nemzeti eszme összekapcsolódását, és azokat az eseményeket, történelmi összefüggéseket is, amelyek a régió társadalmaiban (Magyarország mellett Csehország, Csehszlovákia és Lengyelország a példái) nacionalizmusra és – az ő kifejezését használva – olyan „közösségi hisztériákra" vezettek, amelyek folytán a „nemzeti élet minden megnyilvánulása a *legádázabb nemzeti célszerűség* alá rendelődött, s mind reális, mind képzelt teljesítményük – a Nobel-díjtól kezdve az olimpiai rekordokig – elvesztette spontán, öncélú jellegét, és belekerült a *nemzeti* öndokumentáció szolgálatába. A hamisítástól a gyilkosságig minden szent és sérthetetlen lett, ha „a nemzet nevében", a „nemzet érdekében történt" (*Bibó* 1986: 2/225. o.). Azok a történeti összefüggések, amelyek mindezt kialakították – és eltorzították a minden nemzeti társadalomban élő egészséges önvédelmi reflexet, illetőleg konstruktív nemzeti érzést, nemkülönben az újabb, már a második világháborúhoz és az utána következő időszakhoz vezető tényezők *átörökítették* ezeket a vonásokat (ha a frazeológiában nem is mindig a nemzetben, hanem az adott politikai rendszer jellegéhez kötődve, mintegy elősegítve annak legitimitási igényeinek kielégítését) a szocialista társadalomra is. Külön tanulmányt lehetne írni, hogyan váltak az „egzisztenciális félelmek" és látványos sikerek a „felmentés" és az „öndokumentáció" újabb változatának összetevőivé.

Ugyancsak *Bibó István* elemezte (*Bibó* 1986: 2/602–605. o.) azt a fordított kiválasztási, pontosabban kontraszelektív folyamatot, amely már a kiegyezéssel megindult (bár a kiegyezésnek és következményeinek értékelésében a magyar történettudomány ma már jóval árnyaltabb), s amely bizonyos eszmék és értékek. *Bibó* kifejezésével élve a „közösségi hazugságok" elfogadóit és érvényesítőit juttatta a kisebb-nagyobb pozíciókba a szakértőkkel és a „lényeglátókkal" szemben. Innen vált túlnyomóvá a már *Erdei Ferenc* által is említett (*Erdei* 1980: 36–39. o.) uralmi szellem és kiváltságtudat túltengése a feladatmegoldással és szolgálat tudatával szemben a politikai-állami intézményrendszer pozícióit elfoglalók tudatában és magatartásában. Ennek a jelenségnek is megvannak a – még feltárásra váró – következményei, akár napjaink politikai kultúrájában is.

Már kevéssé alaposan elemzett kérdés a magyar politikai kultúra olyan összetevőinek valósága, eredete és társadalmi-történeti tartalma, amelyeket valamiféle nemzeti karakteriológiához szoktak kötni. A nemzeti borulátás, ahogyan *Gombár Csaba* nevezte: a borúlátó mentalitás (*Gombár* 1984:172–174. o.) vagy ellenkezője, a megalapozatlan optimizmus (*Csepeli* 1984:61–62. o.), illetőleg együttes jelenlétük valósága, kapcsolódásuk a társadalom különböző részeihez, illetőleg történeti összefüggéseik még vizsgálatokat igényelnek. Csakúgy mint a már többször hivatkozott – fentebb is említett – tolerancia, konfliktustűrés, vagy a kompromisszumra (vagy kivárására) való hajlandóság, illetőleg a *Bibó* által vázolt „félelem mechanizmusa az értelem mechanizmusával" szemben (*Bibó* 1986: 2/589–590. o.) stb. jelenségei is.

E problémák összefüggenek azonban azzal a kérdéssel is, amelyet végezetül meg kell fogalmaznunk, mennyire jellemzik a történetileg kialakult és röviden vázolt vonások *mai* politikai kultúránkat?

Ha erre a választ – empirikusan megalapozott kutatások eredményei nélkül –

megkockáztatom, az nyilvánvalóan csak általános lehet. Azaz, az egyes vonások, *eltérő intenzitással* ugyan, de jelen vannak. Változásuk a társadalom történeti tudata alakulásának függvénye, ennek pedig a legfontosabb összetevője a *huzamos gyakorlat*. A paternalista vonás további gyengülése — amely más elemek „forrása" is — összefügg a paternalista gazdasági gyakorlat teljes megváltozásával, mert a megváltozott gazdasági gyakorlat már aligha viseli el a paternalista szemléletet a politikában. A politikai vezetés számára is választható alternatívák kialakulása összefügg a *kritikai elem* helyzetével a politikai kultúrában, a *hatékonyságnak* mint mércének erősödésével, amely ismét csak elvezet a gazdasági gyakorlatig éppen úgy, mint az önkormányzati struktúra és tevékenység megerősödéséhez.

A példák folytatását azért nem tartanám szerencsésnek, mert példák, éspedig hipotetikus jellegű példák. Ami azonban tény: a hosszú történeti időszak alatt — ám a közelmúlt befolyása alatt is — kialakult magyar *politikai kultúra csak a gyakorlatban, a „megélt" események és cselekvések hatására változik.* A nevelésnek, a propagandának is van jelentősége, a politikai szocializáció jelenlegi folyamatában mutatkozó ellentmondások feloldásának elsőrendűen, de csak szavakkal az évszázados berögződések nem változtathatók meg. A gazdaságban, a politikában már megindult, változó gyakorlat további sorsa lesz a döntő ebben a kérdésben is.

IRODALOM

1 *Almond, G.* (1956): Comparative Political Systems = Journal of Politics

2 *Almond, G.—Verba, S.* (1963): The Civic Culture. Princeton University Press, Princeton

3 *Anderson, P.* (1974): Lineages of the Absolutist State. Athlantic Highlands Humanities Press, London

4 *Banac, I.-Bushkovitch* (1983): The Nobility in the History of Russia and Eastern Europe. In: *Banac-Bushkovitch* (Eds): The Nobility in Russia and Eastern Europe. Yale Concilium, New Haven

5 *Beyme, K. v.* (1980): Die politischen Theorien der Gegenwart. R. Piper und Co. Verlag, München

6 *Bibó I.* (1986): Válogatott tanulmányok. Magvető Könyvkiadó, Budapest

7 *Bihari M.* (1985): Politikai kultúra és demokratikus reformok = Társadalomkutatás, 1985. 2.

8 *Bromlej, J. V.* (1976): Etnosz és néprajz. Gondolat Kiadó, Budapest

9 *Csepeli Gy.* (1985): Magyar neurózis? = Társadalomkutatás, 1985. 2.

10 *Csizmadia A.* (1979): Közigazgatás és bürokrácia Magyarhonban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

11 *Eckstein, H.* (1966): Division and Cohesion in Democracy. Princeton University Press, Princeton

12 *Erdei F.* (1980): A magyar társadalomról. Összegyűjtött Művei, Akadémiai Kiadó, Budapest

13 *Gombár Cs.* (1982): A magyar politikai kultúra megismerésének lehetőségéért. In: *Bihari M.* (Szerk.) Politika és politikatudomány. Gondolat Kiadó, Budapest

14 *Gombár Cs.* (1983): Politika címszavakban = Politikatudományi Füzetek 1. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Tudományos Szocializmus Tanszék, Budapest

15 *Gombár Cs.* (1984): Mentalitás, érték és politikai intézmény = Társadalomkutatás, 1984. 3—4.

16 *Lehmbruch, G.* (1967): Proporzdemokratie. Mohr, Tübingen

17 *Lengyel L.* (1985): Állapotunkról = Társadalomkutatás, 1985. 2.
18 Marx K.–Engels F. (1967) Művei. 23. köt. Kossuth Könyvkiadó, Budapest
19 *Nandy, A.* (1972): The Making and Unmaking of Political Cultures in India. In: *Eisenstadt, S. N.* (Ed.): Post-Traditional Societies. W. W. Norton and Co., New York.
20 *Pye, L. W.* (1965): Introduction: Political Culture and Political Development. In: *Pye, L. W.–Verba, S.* (Eds): Political Culture and Political Development. Princeton University Press, Princeton.
21 *Pye, L. W.* (1985): Asian Power and Politics. The Cultural Dimensions of Authority. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge (Mass.) and London
22 *Sajó A.* (1986): Látszat és valóság a jogban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
23 *Schweitzer, A.* (1984): The Age of Charisma. Nelson-Hall, Chicago
24 *Singh, Y.* (1978): Essays on Modernization in India. Manohar Book Service, New Delhi

A RÉTEG 87/1

A KISZ Pécs városi Bizottsága
Egyetemi Főiskolai Tanácsának alkalmi kiadványa

Szerkesztette a Szerkesztőbizottság

Vezetője: Dr. Petrétei József
Tagjai: Piroska Gyula
Berke Gyula
Gonda Tibor
Dr. Pataki Nándor
Sverteczki István

Készült a Pollack Mihály Műszaki Főiskola nyomdájában 300 példányban

Felelős kiadó: Sverteczki István

EGYETEMI KÖNYVTÁR PÉCS

CSAK BELSŐ TERJESZTÉSRE!

Pécs, 1987. július

Állományellenőrzés
2008

ISBN 963 00 1180 8

A RÉTEG
80

D 239